

Станіслав Росовецький

Між друкарів і скоморохів

Станіслав Росовецький

Між друкарів і скоморохів

Історична повість (XVII століття)

Київ-2025

УДК 821.161.2-312.5
ББК 84(4Укр)-44
Р75

ISBN 978-617-95456-1-0

Р75 Росовецький, Станіслав Казимирович
Між друкарів і скоморохів. *Історична повість*
(*XVII століття*). Київ: ФОП Саломатін Сергій
Миколайович, 2025. 308 с.

Головним героєм пропонованої пригодницької повісті відомого прозаїка й драматурга, переможця численних літературних конкурсів (зокрема двічі «Коронації слова»), є український хлопчик – друкарський учень Лучка. 1629 року він утікає до ватаги московських скоморохів, разом з ними мандрує Україною, а в Переяславі опиняється в самому вогні козацького повстання.

Для середнього шкільного віку й усіх читачів, що цікавляться вітчизняною історією.

У виданні використано графіку С. К. Росовецького.

Дизайн обкладинки Я. Г. Пікіної з використанням елемента заставки С. К. Росовецького, фрагмента панорами Києва 1651 року А. ван Вестерфельда та мотивів фресок київського Софійського собору.

На авантитулі фото С. К. Росовецького авторства С. М. Саломатіна.

ISBN 978-617-95456-1-0

УДК 821.161.2-312.5
ББК 84(4Укр)-44

© Росовецький С. К., текст. 2025
© Росовецький С. К., графіка. 2025
© Саломатін С. М., фото. 2025
© ФОП Саломатін Сергій Миколайович. 2025

Глава перша, у якій читач знайомиться з
нимим чернігівцем Лучкою, а сам Лучка - з
похідним ікоморохом Баженом

К оли доводиться Лучці десь побачити
живий вогонь, він відвертається, боячись
заплакати. Три роки вже сплило, як у ве-
ликій чернігівській пожежі загинули його
батьки й сестричка, а він усе страшиться
злого вогню, і в усій роботі, в яку запряг Лучку
його добродійник, дядько Гаврило, немає
для нього нічого більш гіркого, ніж вранці
розтоплювати піч. А добродійник Луччин –
колишній різьбяр¹ Московського Друкарсько-
го двору самотній удоваць Гаврило Осипів,
який пожалів його, сироту, узяв до себе
замість сина, присягнувся виплачувати
тягло – податок за його обгорілий двір, а

---

¹Різьбяр – гравер, що вирізьблював на груше-
вих дошках кліше для гравюр-ілюстрацій і
титульних аркушів (форт) стародруків.

головне – пообіцяв навчити своєму ремеслу. І на Друкарський двір з часом влаштувати; не різьбярем, звичайно (це майстерність велика!), але, наприклад, батийщиком, фарбу на набір набивати. А ремесло в друкарів у всіх чесне, чисте, здорове, грошенята добрі дозволяє заробляти – завидне багатом ремесло...

Лучка йому вірив, і якось не замислювався, мабуть, через малолітство своє, як може дядько Гаврило на Друкарський двір у Московщині когось влаштувати, коли сам уже десять років живе в Чернігові, що належить Речі Посполитій? І як взагалі опинився різьбяр московського Друкарського двору в Чернігові, де немає друкарні?

І тому ще вірив він обіцянкам, що справді навчив дечому Лучку похмурий різьбяр: і грамоті (швидко, дуже ґрунтовно й майже без биття), і як розписувати фарбами друковані ікони та заставиці – заставки в книжках, і як малюнок на грушеву дошку наводити. Ображатися нема за що. За всі ці благодіяння дякувати треба. І хіба можна нарікати, що в ремеслі своєму допомагати собі змушує? А ось по господарству... Поспати ніколи, а виспатися досхочу вдається хіба що на великі свята, коли дядько Гаврило в кращій шубі та в шапці з витертим сободем почвалає в гості.

– Хоч би свято швидше! – зітхнув Лучка, щосили, щоб не заснути, витріщаючи очі. Він сидів один у кліті² і розписував різними фарбами друковані аркуші, які сам же три дні друкував вручну, притираючи їх один за одним роговим гребінцем до різьбленої, намазаної чорною фарбою дошки.

Напевно вже соту (а може бути, що й тисячну) друковану ікону Пресвятої Богородиці Єлецької розфарбовував малий, і руки його пам'ятали свою справу, але голова раптом сама собою падала на груди, а як підіймав її із зусиллям, у вухах починали сперечатися чужі голоси, і бачилося казна-що. Ось і зараз замість суворої Матері Божої глянула з аркуша його, Луччина, у пожежному вогні зникла мамка, і він перелякано відсмикнув пензель від її милого обличчя.

Малий примружився, охайно поклав пензель на край столу, вийшов через сіни на двір і, пощулившись, занурив обличчя в бочку з дощовою водою. Голова відразу посвіжішала. Обтрусився, подивився на небо: було воно над двором блакитне, чисте, і поволі пливли ним білі березневі хмарки. Не дивлячись, відчував Лучка навколо себе все той же сірий і чорний,

---

²*Кліть* – окрема частина будинку

набридлий паркан. Повернувся вже до ґанку, коли почув, що у ворота стукають.

Стук був точно такий, як у дядька Гаврила, тому Лучка без оклику відтягнув засув. Миттю повз нього прослизнув чужий, незнайомий молодик і, взявшись у боки, став у такий спосіб, ніби збирався виштовхувати малого з двору.

– Ну, здрастуй, хазяїне.

Лучка й собі відступив глибше у двір.

– Ворота-то закрій, хазяїне, – зовсім уже відверто сміявся з нього гість. – Ти што ж, німий?

– Чого ж, – видавив з себе малий і, озлившись, вигукнув. – А тобі чого тут?

– Мені до колишнього хазяїна двору, майстра Гаврила, діло було. Не знав я, што майстер двір свій продав. Або...?

– Тут і живе.

– А ти хто йому будеш?

– Я Лучка Березанський, сирота. Довго розказувати... А дядько Гаврило сьогодні в лавці. Скоро на обід прийде, ось я й подумав, що це він у ворота колотить.

– Коли скоро, почекаю. А ти так і будеш мене на вітру тримати? Забув, – пустотливо, до землі, поклонився молодик. – Мене кличуть

Баженкою Любимовим, чином я скоморох³ московський боярина государева, князя Івана Борисовича Хованського.

– Як же ти так далеко з Москви забрів? І чому одежина на тобі не скомороська? – недовірливо гмикнув малий.

– Я ж не на промислі, а скоморохи ми похідні. У поході й облачусь, коли прийде ділова пора. Ну, брате, веди до світлиці й розповідай, як у майстра Гаврили опинився. Ох, і люблю ж я всілякі повісті слухати!

Подумавши, Лучка повів гостя до світлиці. Скоморох недбало перехрестився на образи, сів на лавку й білозубо усміхнувся Лучці. Той дивився на веселого на всі очі. Був Баженко кучерявий, чорновусий, і подумалося хлоп'яті, що таких ось усмішливих, добрих красенів мають любити всі: коні, собаки, діти, жваві чернігівські дівчата.

– Чи не бажаєш кваску? Вам, московським, я знаю, без квасу немає життя.

– Тягни. – Пригостившись, гість знову запитав. – Так звідки ти сюди заявився?

---

³Скоморох – давньоруський артист (музикант, танцюрист, актор), у Сибіру скоморохи існували до кінця XVIII ст. У XVII ст. називалися ще «веселими».

– Довго, говорю тобі, розказувати. У велику чернігівську пожежу, як спалахнуло на посаді⁴, вдень...

– Я через рік сюди заходив. Дивлюся – а де Чернігів? Одні монастирі та ще церкви почорнілі, – так само усміхаючись, підкинув Бажен.

– Та ні, півміста таки залишилося. А я з хлопцями сусідськими грав, та й забігли дуже далеко на луг, де дві великі могили стоять. Якраз залізли на Чорну могилу, під якою княжна Черна лежить – знаєш? Тут як задзвонять, як закалатають усі дзвони в Чернігові – у вухах загуло. Дивлюся, а з посаду прямо стіна вогню йде, а вітер так і зриває із землі...

– Як у злу бурю потрапиш або отак на пожежі, те ж саме, треба лягти на землю і за неї триматися, щоб вітер під себе не підпустити, а пустиш – зірве й понесе невідомо куди, на погибель твою... Так, далі!

– Ми з Грошиком та з Гунєю-заїкою пальці в рот і вилупилися, звісно, малеча. А Васько як заверещить і побіг додому, а ми за ним. Він добре бігав, завжди всіх у нашому провулку

---

⁴*Посад* – незахищене міською стіною передмістя.

переганяв, от і тоді ми сильно відстали. І Васько забіг до провулку, ми тільки сунулися за ним – а назустріч нам уже язики вогню й гудуть страшенно. Більше я його, Васька, не бачив.

– І што твої?

– Што, што... Вогонь там стіною йшов, сказано ж тобі. Усіх поїв, поховати було нічого. Навіщо згадувати?

– Батько твій хто був?

– Батечко мій був міщанин із Києва. Прийшов до Чернігова кращої долі шукати, хотів кудись ще далі піти, але пішов до діда Івана в зяті. Батько сміялись, що в прийма. Дід Іван був дзеркальник, і батько мій ремесло те перейняв. Дід сам, баба й тітки в морову пошесть померли, я малий ще був.

– Ото ж я й чую: вимовляєш ти не так, як тут говорять, а м'яко отак! Черкаський⁵ синок... А двір батьків за тобою? Тягло платиш?

– Два злотих на рік, дядько Гаврило платить. Тільки здав він мій двір прийшлому бондарю.

---

⁵Черкас – у першій половині XVII століття так, за містом Черкаси, визнаною столицею українських козаків, у Московській державі називали всіх українців.

– Якщо мужик там побудувався, не бачити тобі свого двору. Кепські твої справи... Років-то тобі скільки?

Лучка підняв очі до стелі. Відповів не відразу:

– Виходить, одинадцятий.

– Скоро вже й женити тебе можна, – розсміявся скоморох. Тут же посерйознішав. – Чому ж тебе Гаврилка Осипов учить? Грамотний хоч?

– Грамотний, – важно відповів Лучка й, зітхнувши, додав. – Більше домашню роботу виконую.

– Чи ж тільки? Мені його домашнє ремесло відоме. Мабуть, він тебе в нього й запряг. Ну і як тобі тут?

– Нудно. Горщики та горщики, ще мітла. Носа на вулицю до хлопців не висунеш. Зате обіцяє, як виросту, на Московський друкарський двір влаштувати.

– Грати тобі, братику, уже все одно більше не доведеться... А з твоїм занудою яка може бути веселість? Тут з туги вдавишся.

І гість скорчив смішну пику, дуже схожу на насуплене обличчя дядька Гаврила, і навіть пожував сердито губами. Лучка пирснув. Скоморох, задоволений, продовжував:

– Не все ж тобі міським смородом дихати. А чи не хочеш...?

Обидва прислухалися. Так, у ворота стукали. Лучка зірвався з місця й благально подивився на веселого. Той кивнув і вийшов разом з ним на двір.

Побачивши Бажена, господар забув вилаяти Лучку за те, що без нього пустив чужого. Примружився, вдивляючись, пожував губами (точно так, як щойно показував скоморох), присів і раптом закричав тонким голосом:

– Ах ти злодію, окаянний сине! Та я за ті три талери в холодній в'язниці тебе згною! Лучко, біжи до ратуші, веди сюди стражника!

Скоморох непомітно підморгнув переляканому хлоп'яті, засунув руку в гарну, з бахромою, сумку на боці, неквапливо витягнув довгий гаманець і подзвенів сріблом.

– Приніс я боржок! І зверху його, приятелю й добродійнику мій Гавриле Івановичу, – продовжував він, дістаючи щось довгасте й загорнене в ганчірочку, схоже на полінце (а навіщо його завертати в чисту ганчірку?) або на булаву (нащо булава веселому?), а, швидше за все...

– Гм... Не ходи з двору, Лучко. Гість у дім – Бог у дім. Прошу, прошу до світлиці, закуси-

ти. Лучко, тягни кашу, – і додав роздумливо. – Капусти там, грибків... Живо мені!

Коли хлопчик приніс горщик з кашею, гість і господар вели вже ділову розмову. Скоморох дбайливо згортав друкований аркуш доброго, судячи з солідного хрускоту – німецького, паперу, і перед очима Лучки промайнули дві пари голих ніг – пухких баби й маслакуватих мужика, ноги ці топтали розкішну, у невідомих великих квітах, траву.

– Схаменися, Баженку! У нас не піде, де вже нам.

– Це ж, Гавриле Івановичу, прабатько наш Адам і прамати наша Єва. А що голі – ти що ж, у бані не ходиш?

– Але ж у банях, друже, друкарські аркуші поки що не звикли вішати, хе-хе... Надто вже м'ясисті, тілесисті непристойно, не підуть. А ту Богородицю друку київського залиш, залиш... Скільки за неї просиш? Лучку, піди в кліть!

– Бери, майстре, ти ще краще за тих київських друкарів вирізьбиш, їй-богу! А хочу я взяти за неї твоїми друками, хоч вони й погано йдуть...

За годину-півтори Лучку відірвав від роботи дядько Гаврило, розчервонілий і добрий.

– Працюєш усе, молодець! За все з часом віддячу. Луко, помічнику мій, проводи гостя нашого. Він сп'янів, ще аркуші загубить...

– Ти-то не засни, чолом б'ю, Гавриле Іваничу! А то заснеш й у двір не пустиш.

– Постукаєш – пуцу...

Проскреготав засув.

– Та ну його, чого я там порозгублюю... З тобою словом перекинутися хотів. Ні, сам понесу... Щось таке майстер Гаврила тобі пообіцяв, що зовсім уже..., якусь таку вже нісенітницю... Ага, що влаштує на Московський друкарський двір. А він тобі розповідав, твій Гаврила Осипов, чому звідти аж сюди промандрував?

– Ні...

– Спіймали його там на гарячому: на царському верстаті⁶, усіма казенними снастями та на вкраденому з казни папері свої аркуші на продаж друкував. Дяк, голова двору, обіцяв з нього всю отриману користь до копійки вибити, ось він тоді й утік. А в того дяка у приятелях дяк государевий Іван Тарасович Граматін. О, це справді велика людина! Чарівний перстень має, і перстень той може що завгодно створити по його волі,

---

⁶*Верстат* – тут: типографський стан.

дяка. Захоче, і полетить твій Гаврила нижче хмари дощової, вище дерева високого на розправу до Москви, і ти з ним!

– Навіщо ж дякові-чародійнику мене, сироту, зобижати?

– Ну, хай... Але зрозумій нарешті, што твоєму дядькові Гаврилі самому на Друкарський двір ходу немає, а тобі він так просто бреше.

Лучку спочатку потягнуло на сльози, потім він озлився, стиснув щелепи та кулаки. Скоморох почекав, чи не скаже малий чого, і раптом запропонував:

– Чуєш, а чи не хочеш з нами, з веселими, помандрувати? Дивись, зайдемо й до Києва – родичів своїх, сирото, знайдеш...

Лучка мовчав. Бажен відвернувся, щосили прагнути показати стрічній дівчині, як його вразила її краса. Дівчина засоромилася й притиснулася до паркана, поступаючи дорогою. Малий і собі поспіхом розправив плечі.

– Ось чому так шкода кожного разу Чернігів покидати! Де ще таких скромниць знайдеш? Чистенькі, нарум'янені, але ж кожна собі на умі! Я ось про що: завтра наша ватага вирушає... чи післязавтра. Надумаєш з нами – приходь завтра на ринок у Гончарний ряд до тієї лавки, біля котрої німець Мартинка

сидить, зуби тре пилкою булатною й вириває. Рідкісний майстер, так... Я буду там, біля Мартинки, десь після другої години, справу там маю.

Новий друг обійняв його на прощання й пішов дерев'яною бруківкою, пританцьовуючи й посвистуючи. Гість залітний, іншого, святкового світу мешканець. Лучка заздрісно зітхнув. Що ж, час подумати в нього є.

Глава друга. Про те, що трапилося з Лучкою після втечі від дядька Гаврила, і трохи про весняний Чернігів 1629 року

ранок видався ясний та сонячний. Льодок між торцями бруківки зовсім уже розтанув, коли Лучка, стурбовано озиралася, проштовхався-таки до верхніх торгових рядів міського ринку. Попри ранню годину, крик тут стояв страшний, проте малий від хвилювання і не чув нічого, точніше чути він чув, а слів не розбирав. Ось і обумовлене місце. Німець Мартинка підняв очі на Лучку: мабуть, той підійшов надто близько, та й вираз його обличчя німець неправильно зрозумів і тому, витираючи руки об шкіряний фартух, процідив:

— Зуп рват – п'ятак давайт.

Хлопчик відсахнувся перелякано, відбіг від німця й оглядівся ще раз: невже

спізнився? Тут з недалекої ратуші пролунав скрегіт, потім двічі продеренчало. Це великий, хитромудро створений німецьким майстром годинник боєм оповістив коли не весь Чернігів, то Болдіни гори, Третяк та Передгороддя вже точно, про те, що зі світанку сьогоднішнього березня 20-го дня, року від створення світу 7137-го, а від Різдва Христова – 1629-го, минуло вже дві години. Лучка трохи підбадьорився: спізнився не він, а веселий.

Потім замислився про своє і проґавив, як німець сторгувався з огрядним міщанином. Сидів той уже на лавці, роззявивши рота, а Мартинка старанно перетирав йому чорною, блискучою понизу пилкою один з останніх зубів. Дядько Гаврило теж зубами мається, проте віддає перевагу дешевій знахарці, а коли вже непереливки стає – висмикує зуб ниткою... Раптом мужик залемментував, схопився й, широко розмахнувшись, націлив майстрові у вухо правий кулак. Мартинка вправно ухилився й відскочив, закриваючись пилкою. Страждалець, лаючись, усівся знову.

Лучка відчув на собі чийсь уважний погляд і полохливо обернувся. Ні, то не дядько Гаврило: незнайома стара, стиснувши губи,

нишпорить очима по натовпу. Про всякий випадок малий проштовхався від неї подалі.

Годинник відбив ще півгодини. Лучка стривожився не на жарт. Пішов він з двору самовільно, залишивши ключ у сусіда. Страшно уявити, який прочухан очікує на нього, якщо не встигне повернутися додому раніше за господаря. А коли й встигне – сусід усе одно не змовчить...

Тут над головами перехожих заколихався знайомий, хвацьки заламаний ковпак Баженна. Лучка підстрибнув і, завзято працюючи ліктями, кинувся в той бік. Стара випередила його.

– І ще вона, зіронька моя ясна, грамотку до тебе зволила відписати...

Лучка витріщив очі на скомороха, сповнений шанування: ані батько покійний, ані дядько Гаврило грамот на його пам'яті не отримували.

– Ай-я-яй, навіть грамоту відписала, – Бажен усміхався глузливо і, як малому здалося, дещо розчаровано. – Адже тільки позавчора, мати, бачилися, ай-ай... А ти навіщо тут, підмайстре? Як там, у господаря твого, чи не болить голівка?

– Баженко, ми ж із тобою...

– Грамотку, грамотку прочитай – і поверни!

– Нудно мені читати скорописне, ти вже, мати, пробач. Ей, приймаче Гаврилів, тебе як кличуть? Забув я...

– Лучкою. Невже ти?..

– Ось що, отче Луко, прочитай-но мені цю грамотку.

Стара зашипіла. Скоморох, не допускаючи її до хлопчини, спокійно протягнув йому листа. Лучка прочитав: «Люб'язному дружку моєму Бажену скомраху», потім перевернув грамотку й дбайливо відігнув спершу праву й ліву її частини, а потім верхню і нижню. Відкашлявся.

– «Государю моєму і другові сердешному Бажену Гнатовичу відома тобі, моя ти радосте, добра зичливиця низько чолом б'є. Здрастуй, дружочку мій люб'язний, на всю безліч майбутніх літ, а про мене даю тобі знати, що я у Чернігові в домі батьківському здорова. А хоча і здорова, усе ж таки й недужна, бо не можу дочекатися тебе, дружочка свого люб'язного, щоб обійняти й у солодкі вуста незліченно поцілувати...»

– Го-го-го, солодкі вуста! – На місці грамотки перед здивованими очима Лучки застрибала червона, мокра, рідким рудим волосом поросла пика... Бажен схопив жартівника за комір, проштовхнув у людський потік і знову

сунув малому в руку грамотку. Стару, що націлилася було вчепитися нігтями в обличчя веселого, натовп відніс убік.

– Читай же.

– «Чипамятаєшмоєсер...» Ага. «Чи пам'ятаєш, моє серденько, як дарувала я тобі золотий перстенець з бірюзовим камінчиком? Віддай його мамці моїй, чолом б'ю. Государ батечко мій, не знайшовши в мене перстенця того, такий гнівний зробився, що й відписати не можна...»

– Досить! – Бажен відібрав грамотку й сунув її за пазуху. – Ось і сіра вутиця наша знову підпливає... Так чого ж, Хомівно, бажає моя любка – щоб я до неї сьогодні зайшов або перстенець той повернути?

– Гріх тобі, лайдаче безрідний! Гадаєш, не можна на тебе управу знайти? Ось донесу панові своєму, прикажчики тебе швиденько укриють у темне місце!

– Ох біда мені, матінко, уже злякався! Скажи: буду в неї у той же час, що й минулого разу.

Бажен схопив малого за плече й штовхнув поперед себе до ринкового перехрестя. Стара, що задріботіла було за ними, відстала в М'ясному ряду, де народ тіснився ще густіше.

– Гірше не знайти чернігівських дівчат, до чого прилипливі... Так ти зібрався з нами йти? Пригадав я вже.

Лучка не дивився на нього. Вони швидко (на ринку всі біжать, у всіх нагальні справи) ішли Іллінською.

– Мені до дядька Гаврила вже не ворочатися. А з вами, веселими, можу і не йти.

– Образився. Іди собі, коли бажаєш... Чому не йдеш?

– Добре вже, я з тобою.

– Гаразд, будеш у нас за козу... Та постій, хлопче, дослухай хоч спочатку! У нашого гурту танцювальних псиць зроду не водилося, а була вчена коза. Наша Чорнушка з ведмедем танцювала, у барабан біла й інші штуки виробляла. Відкинула копита, бідна, зимою, а замість неї зробив нам столяр козлину голову на палиці. Ми тебе швидко навчимо. Коли грамоту подужав, то танцювати тобі навчитися – раз плюнути!

– Знатне ремесло...

– Зате в нас, похідних скоморохів, життя вільне, здорове. Усе лугами, лісами. Будеш нам у товаришах – і грошима не образимо!

– Це добре, коли не брешеш...

– Що там у тебе в торбі?

– Рушники для рук та обличчя, сорочка. Хліба захопив. Книжицю ще друковану – «Часослов»...

– Казна твоя де?

Лучка розвів руками.

– Не пропадемо! Як метикуєш, віддавати перстенець чи ні? Зніматися звідси пора, і так засиділися в Чернігові безсоромно. Та й тіснувато тут стає... Ось і прийшли. Ласкаво просимо, сине черкаський, до наших палат!

Чорнобородий, закопчений коваль розчинив перед ними ворота й щось буркнув Бажену, а той у відповідь скривився. Бухнули двері кімнати з окремим входом, найманого житла скомороського гурту. Гострий сморід шибонув Лучці в ніс. Коли очі звикли після сонця, він роздивився, що посеред кімнати сидить на ланцюгу великий напівоблізлий ведмідь. Побачивши веселого, звір почав йому кланятися й просити лапами. У кутку димилася купа посліду. Скоморох зняв шапку і поклонився ведмедю у відповідь:

– Михайле Івановичу! Сей ось – Лука Березанський, новоприбулий наш товариш. Прошу любити й жалувати, – і Лучці на ведмедя показав. – А це – головний годувальник гурту нашого, найкращої ярославської породи. Вчений усьому на світі, тільки гово-

рити не хоче... Та не бійся, зубки у нього підпиляні, а свого він не помне.

Ведмідь подивився на Лучку справді розумними, прямо-таки людськими, маленькими очкама й поклонився тепер йому окремо. Хлопчик дістав із торби скоринку і, сам дивуючись своїй сміливості, дав її з долоні. Проковтнувши пригощання, звір узявся обнюхувати торбу.

– Йому б винця краще, – не обертаючись, зауважив Бажен.

Він тряс за плече мужика, що спав на лавці під кожушком. Той мукав усе голосніше, але не прокидався. Бажен перекотив його на підлогу. Мужик підняв, нарешті, голову й став здивовано озиратися.

– Ти що ж це, Хвілько, звіра не виводиш? Господар ображається. Піді-но прибери.

– Хто такий? – не відповідаючи, показав мужик на Лучку. Чорноволосий, густобородий, очка мав він маленькі й надзвичайно подібні до ведмедячих. Це був, зрозуміло, поводитир ведмедя. Коли Хвіля підвівся на ноги, побачив хлопчик, що на зріст вони з ним майже однакові, тільки скоморох був чи не втричі товстіший за нього. Схоже, що у своєму дитинстві ріс він не вгору, а вшир.

– Буде сей отрок нам у товаришах. За козу танцюватиме. Звати Лучкою, сам сирота. Грамотний і читає скорописне проворно... А чи вмієш писати?

– Умію.

– Навіщо у вацазі грамотій? – чухаючись, пробурчав ведмедчик – Краще б танцювальну сучку купили... То справа надійніша.

– Купиш її... Чим Мишка годував?

– Не їли ще.

– Томілка де?

– Недалецько.

– Завтра знімаємося. Треба хоч на харчі дорожні заробити. На ринку говорять: прийшли німецькі купці, а стали, де завжди багаті іноземці зупиняються.

Хвіля глянув запитально.

– На постоялому дворі за П'ятницькою церквою.

Хвіля кивнув.

– Спробуємо їх потішити. Тільки хазяїна двору подарувати нічим, щоб допустив.

Хвіля знизав плечима.

– Прибери поки що за Мишком. А ти, Лучко, з нами підеш. Подивишся, як працюємо.

– Краще б мені тут пересидіти. Раптом дядька Гаврила зустрінемо...

– Біглий? – Хвіля обурено втупився в Бажена. – Мало було тобі, отамане?

Стукнули двері, прийшов, як зрозумів хлопець, третій скоморох, Томілка. Був він костистий, похмурий, непривітний. Лучка ніколи б не повірив, що скоморохи бувають отакими. Поговоривши про незрозумілі поки що йому свої справи, веселі швидко зібралися, вивели Мишка й вийшли самі, навантажені потішними снастями. Кімната відразу здалася нежилою, давно покинутою.

Малий посидів на лавці, потім дістав з торби окраєць і поїв хлібця. Зібравши крихти в долоню, звично закинув їх в рота. Купу в кутку Бажен змусив-таки ведмедчика прибрати, але гострий сморід залишився. Утікач ліг на лавку, накрився з головою своїм кожушком і тихо заплакав.

Глава третя, а дія її відбувається на лісовій дорозі, де на наших ікоморохів очікували, як виявилось, нові знайомства

Пинув місяць. Усе, що росте на землі, яскраво зазеленіло, а Лучка засмаг, зміцнів і навіть (так здавалося йому) підріс, і смішно було тепер йому згадувати про колишні страхи й побоювання. Він майже зовсім освоївся в гурті, а головне, припало йому до душі похідне життя, полюбив малий дивитися, як випливають з-за повороту ліси та пагорби; спершу ніяково й навіть соромно було, а тепер уже подобалося входити до нового села, примічати, чи заможні люди, як побудовано церкву, зустрічатися поглядом, гордо взявшись у боки, зі здивовано-цікавими очима дітлахів... А було, було чому дивуватися. Лучка і сам встиг підучитися новому ремеслу, хоч грамота й письмо, їй-Богу, давалися йому легше.

Правда, на початку походу, особливо як довелося скоморохам відпустити найнятого в Чернігові візника та брести з поклажею від села до села, було втікачеві з незвички важкувато. Потім гурту поталанило. Вдало перетнувши російський кордон, щоб у Курську на кінському ярмарку пограти, вони заробили вже зовсім пристойно, і отаман із Хвілею, захопивши з собою й Лучку – для навчання, подалися прицінюватися до коней. Бажен опісля зізнавався, що розраховував тільки на скомороське «А раптом?»: за ті два рублі з полтинником, що могли вони дати, нічого, окрім трав'яного мішка, жердинами підпертого, не купиш.

І несподівано натрапили на селянина з польської сторони, з Ромен, який продавав мерина років одинадцяти, голубого, проте для їхньої справи придатного. Знавцем у кінських покупках вважався Хвіля. Подивившись, де слід, він скривився. Бажен про всякий випадок запитав ціну. Мужик, не відповівши, став запитувати, скільки вони дають. Бажен почав торгуватися з двох рублів – і мужик відразу вдарив по руках!

Потім, коли віддали по алтину митному голові й подивилися за свої гроші, як писар

записує покупку в книгу, мужик розговорився. Виявилося, що він дав обітницю – позбавитися меринка не торгуючись. Три роки з ним промучився: домовик Голуба не злюбив, а тут уже нічого не вдієш. І хлів сам собою спалахував, і з дружиною нелади, і чого вже тільки не траплялося... Продав було Голуба в сусіднє село, і там у господаря почалося таке ж лиходійство, тож довелося гроші назад віддавати. Бажен запевнив мужика, що в них, людей похідних, дідка домашнього немає, та й завестися йому, домовикові, ніде. Потім купили віз за вигідною ціною. Збрую сторгували, уже зовсім повіривши у своє купівельне щастя – та вона виявилася гнилою...

Голуб поки що ніяк не виявляв своєї поганої вдачі. Можливо, тому, що боявся Мишка: усе притискував вуха й косився в той бік, звідки несло ведмедячим духом. Воза тягнув швидко. Лучка гірко жалкував, що ніхто з чернігівських знайомців не бачить його зараз із батоном і віжками в руках.

За його спиною Бажен запитав сонним голосом:

– Чуєш, Хвілю, чи це не про вас, пошехонців, таке склали? Ось:

Гаманяць, гаманяць,
Я і пішов доганяць.
Думав – то люди,
А то пошехонці.

Хвіля промовчав. Бажен, позіхаючи, перебрався до Лучки й забрав у нього віжки.

– Відпочинь. Я цю дорогу знаю, тут незабаром такі вибоїни підуть...

Віз виїхав на пагорб. Тепер ліс праворуч порідшав, і видно було, як там, за верхівками сосен, котиться, не відстаючи, червоне передзахідне сонце.

Хвіля підтяг на ланцюгу Мишка, що біг, перевалюючись, поряд з возом, побурчав йому у волохате вухо, розстебнув нашійник із намордником і хлопнув по спині. Злетіла хмарка пилу, звір радісно брикнув задом і пустився в кущі.

– Хвілю, а ти не боїшся, що Мишко втече? – запитав малий, відічхавшись.

Ведмедчик змотав ланцюг і відповів неохоче:

– Зловлю – гляділки виколю. Він знаєць.

– Звідки ж знає?

– Дак сказано ж було йому давно.

Лучка помовчав, прислухаючись до тріску в кущах, подумав-подумав і зважився:

– Чуєш, Хвілю, це у вас, пошехонців, коли один мужик із пицалі стріляє, то інші в дуло заглядають: дивляться, як куля вилітати буде, а?

Хвіля подумав, потім коротко замахнувся. Жартівник не встиг ухилитися, у вусі в нього загуділо.

– За що, Хвілю?

Кривдник мовчав. Бажен сказав весело:

– А заслужив. Малий ти ще зі старшими жарти жар... жартувати. Н-но! Н-но!

Він підвівся й ушкварив Голуба батогом. Майже зразу ж пролунав страшний посвист. Свистіли так завзято, що в Лучки заболіло у вдареному вусі. Він не бачив уже, що там відбувалося попереду, але віз стояв, а з кущів прямо на нього продирався здоровенний мужик із рогатиною. «Розбійники», – зрозумів Лучка, нітрохи не злякавшись: це йому, звичайно ж, снилося. Свист замовк.

– Здорово, панове купці! Прошу в гостину до мене, отамана Петька Бособрода. Моліться, хто вміє.

– Які ще там купці..., – протягнув жалісно Бажен.

– Тягніть їх, хлопці, на стоянку. Голови замотайте, а то раптом ще відпустимо... Буває, що й муха чхає.

Луччину голову закутали в його ж кожушок. Мотало немилосердно, Голуб хрипів, гілля хльостало по кожушку, боляче било по руках, врешті нічим стало дихати.

– Витягуйте їх, хлопці, подивимося на добрих молодців, – пролунав той же задержуватий хрипкий голос, і Лучка підхопив кожушок, зірваний з його голови. – Мабуть, уже встигли штанці зіпсувати, га?

Скомороський віз стояв на великій галявині. Сонце сідало, і тут, у тіні великої лісистій гори, було зовсім темно. Горіло багаття.

Розбійник, що розпоряджався, стояв перед полоненими, гордовито взявши руки в боки й відставивши ногу в кривому стоптаному чоботі із зав'язками. Шуба зате на ньому була багата, на куницях, крита німецьким синім сукном. Замість бороди стирчала чорна щетина. Очі дивилися суворо, неначе в польського полковника, баченого Лучкою в Чернігові.

– Ми скоморохи, пане отамане, – поклонився йому Бажен. – Що тобі з нас узяти, з бідних людей? А люди ми боярські, що добудемо, те і...

– Скоморохи, скоморохи, отамане. На возі жодного товару, окрім масок, потішних одєжин і нікчемного похідного мотлоху.

Це доповів низенький розбійник, що недбало покопався в скомороському возі. Був він босий, зате за розкішним шовковим поясом мав два пістолети з блискучими мідними кулями на кінцях рукояток. Отаман облокотився на борт воза, картинно підпер кулаком скроню й задумався. Нарешті, промовив уже без колишнього напору:

– Щож, ми, як це всім чесним людям відомо, бідняків не чіпаємо, ми самі люди бідні... А допомогли б ви нам, скоморохи? На харчі, на порох для пищалей підкинули б, бідності нашої заради? Ну як?

– Звідки в нас гроші, пане отамане?

– Жадібність вас губить... А нумо, хлопці, витрусіть цього здорованя з чобіт! Бач ти, сап'янові завів, щоб дівки любили.

Бажен не пручався. Товариші його стояли смирно, тільки Хвіля вертів чорною головою. «Мишка виглядає», – здогадався Лучка.

– Так... Тепер ми тобі, жадібна ти людино, п'яти підсмажувати станемо.

– Смажте, коли охота, – спокійно відповів Бажен. – Мені від цього тільки лоскотно буде.

– Що ж так? Садіть його до багаття.

– У мене під шкіру зілля одне зашите. Хоч би дванадцять катів старалися – відтерплюся.

– Тоді скажи, яке? Катувати не станемо тоді.

– Дешево таке зілля цінуєш... Уже краще лоскочи.

– Прибери головешку, Карасю, – скучно розпорядився отаман. – Немає такого зілля від тортур, щоб його під шкіру зашивати. Хоробрий ти, хлопче.

Бажен, усе ще сидючи, замотав онучу й запитально поглянув на отамана. Той махнув рукою:

– Взувай уже. Куди тобі в личаках до дівок?.. А все ж таки, панове веселі, просимо у вас – можу й шапку скинути – на бідність нашу. Адже правда, з голодухи подихаємо.

Бажен поліз за пазуху й протягнув отаману щось маленьке, що блиснуло у світлі багаття. Лучка зробив крок вперед, придивився – золотий перстенець із бірюзою. Потім Бажен дістав гаманець з казною гурту, і висипав більшу частину монеток на землю перед отаманом Бособродом. Той кивнув.

– Дякую. Бога за вас молити, правда, не обіцяємо. А зараз потіште нас, лісових молодців. Вина в нас третій день немає, та й ви не привезли. Нудно.

Розбійники заусміхалися. Бажен заявив, що треба підготуватися, і зібрав гурт біля воза.

– Хвілю, ти слухав?

– Не чутно. А мніцца, цто звір недалецко. Не дай Боже, караульний розбійник підстрілить... Ацамане, та глянь ти на Томілку!

– У нашого Томілки затремтіли жижки. Нічого... Потішимо вже їх, бісів. Розіграємо, братці, пісню про Вуса! Я буду отаманом, ти, Томілко, багатим мужиком. Маску Старика начеви, тремтіти тобі дозволяю, але щоб смішно було! А тобі, друже Хвілю, найпростіше: будеш бабою мужика, без маски. Мовчи, тільки пику корч забавніше. Почнемо з тебе. Томілко, в'яжи Хвілі хустку, а ти, малий, давай крути спідницю з рогожі. Та тільки ти, Лучко, одним оком на нас поглядай, а вухами обома прислухайся: чи не бродить Мишко наш у куцах?

– Вухо-то в мене досі гуде.

– Дивись, зараз і в друге ще й у мене заробиш! Знайшов час ображатися.

Потіха вдалася на славу. Бажен зображав знаменитого злодійського отамана Вуса й тому приклеїв на свої вуса ще одні, чорні й довжелезні, а до пояса привісив дерев'яну

шаблю. Бажен настільки вправно відтворював вимову отамана Бособрода, що лісові молодці, тільки почувши його голос, починали лускати зо сміху. Та й Хвіля з Томілкою старалися з усіх сил.

Ось Вус зі своїми розбійниками стукає до багатого мужика й просить пригощання: попити б чого, поїсти та поснідати. Томілка, кумедно задкуючи й підстрибуючи на кожному кроці, тягне похідний казан, що означає, як заявляє Бажен, цебро з кислим молоком, а Хвіля в спідниці й хусточці волочить мішок і висипає з нього уявне толокно в казан. Отаман Вус підніс важно до вусів уявну ложку – і тут же троє молодців, мабуть, перші витівники в шайці, дістають ложки, стають поряд і починають прицмокувати й зачочувати очі.

Отаманові Бажену пригощання сподобалося менше:

Та спасибі тобі, господарю,
на кислому молоці,
Та спасибі тобі, господиню,
на вівсяному толокні.
Добре ти нас, господарю,
напоїв-нагодував,
Ще б ти нас, господарю,
та й грошима наділив.

Мужик і баба його присягаються-божаться, що грошей немає. Отаман підкручує вуса. Лучка бачить, що один вус у нього відвалюється, і тепер Баженові треба буде його притримувати рукою до кінця ігрища. Втім, Бажен ухитряється стати фертом – руки в боки – і сипить:

Ти піди, Самсоне, сколупни
в печі заслону,
Ви кладіть господаря
на жарини під діру!

Мужик тут же падає на спину й дригає худими ногами, а Хвіля в хусточці, охаючи й хапаючись за голову, приносить усе той же казан, тільки тепер це вже кубишка з грошима. Бажен, прощаючись із мужиком, виводить урочисто:

Ти живи, мужиче, подовше,
Ти збирай грошей побільше.
Ми ж двір твій знаємо –
знову знайдемо,
Ми кубишку твою знаємо –
знову візьмемо,
А тебе вдома не знайдемо –
і двір спалимо!

Після ігрища довелося ще довго співати й танцювати.

Останнє, що запам'ятав Лучка, засинаючи: Бажен сидить на пеньку, голову схиливши на руки. Прокинувшись удосвіта, малий побачив його на тому ж місці, і здалося йому, що отаман і не поворухнувся за ніч.

– Баженко, ти живий?

– Та ще який живий! – підняв Бажен очі, і побачив хлопчик, що вони сміються. – Понишпори обережно в кущах, а раптом... Я пішов отамана будити.

Як можна було знайти сліди Мишка в такому тумані? Весь промоклий від роси, Лучка повертався ні з чим, коли почув недалеко голоси Бажена й отамана Бособрода. Малий застиг на місці.

– ...на всі чотири вітри! Нам після завтрашньої справи на цю стоянку все одно не ворочатися.

– Можна й очі знову замотати, ми люди не горді. Слухай, пане отамане, поверни перстенець, чолом б'ю. Його мені мати старенька перед смертю подарувала.

– У мене, братику, заповідь встановлена: що взяв, волею своєю не віддавати. Як же буду я себе поважати, коли заповідь ту порушу?

– Бог із ним, із перстенцем. Тепер скажи мені, як ти зрозумів, що я про зілля збрехав?

– Є таке зілля, від тортур. Тільки його не під шкіру зашивають, воно інше вживання має.

– Що ж, з тобою сперечатися важко. Дякую за науку... – Бажен переминався з ноги на ногу, готуючись відійти. Раптом посковзнувся на росяній траві і, щоб не впасти, учепився за отамана. Той не поворухнувся.

– Який ти незграбний! Що ж, виїжджайте. Гей, Третяче, Карасю! Допоможіть нашим гостям віз на путівець викотити.

– Ми ж не запрягли ще...

– І не клопочіть. Меринок ваш нам більш потрібний.

Бажен крякнув. Лісові молодці весело переглянулися, побачивши заспаного Хвільку та прудко викотили віз на путівець, що проходив майже поряд із стоянкою. Колія ледве виднілася в буйній траві.

– Братці, де ми?

Молодці без звуку зникли в кущах. Томілка, трохи почекавши, почав лаяти розбійників, хитромудро сполучаючи негожі слова. Хвіля не піднімав голови.

– Головне, живі, хлопці, – сказав весело Бажен. – Зловимо ми, тобі, Хвільку, нового друга. Твій ярославець старітися починав... Що ж,

був у нас віз і одна шкапа, а тепер розбагатіли: віз усе той же, зате шкап побільшало – вже аж четверо. Давайте, хлоп'ята-лошата, беріться за віз веселіше. Гей-гей – а перстенець-то в мене! – і він дістав перстень з-за пазухи.

– Спритно, – процідив Томілка, озирнувшись.

– За таку спритність в німцях руки рубають, – посміхнувся Бажен.

– Баженко, для чого ти... ну, придумав, що перстень тобі матінка дала?

– А щоб жалісніше, Лучку... Мати, що вона, мати?... Вона мене, як на світ випустила, відразу ж і залишила на Божу ласку. Ну, їдьмо. Вище голову, Хвілю!

Глава четверта, у якій розповідається про дивні, прямо скажемо, звичаї гостинності, прийняті в мешканців лісового села Хворостинівки

К на гріх, путівець пішов у гору. Незабаром довелося передихати. Лучку тягло за живіт, і не треба було великого розуму, аби здогадатися, що і в інших кишки до хребтів прилипають. Томілка, у голодному стані лютіший за всіх – тому, імовірно, що й без того худий, як тріска, – причепився до отамана.

– Де ми хоч, упізнаєш?

– Ага. Коли я отаман, так повинен кожну п'ядь Московської держави обнищпорити, щоб тобі, коли накажеш, донести. Краще б ти...

Тут Хвіля схопився на ноги. Тепер уже всі почули м'який тупіт. З-за повороту з'явився Голуб, підбіг, волочучи за собою чужу упряж,

кивнув головою і, мов і не було нічого, став щипати траву біля воза.

Не встиг ніхто й слова сказати, як на дорозі, сопучи, викотився Михайло Іванович. Він ткнувся носом у руку свого поводиря, потім сів біля його ніг, поклонився чесному товариству й висунув червоного язика.

Бажен мовчки руками розвів. Хвіля заявив гордовито:

– Звір-то мій живоцинку пригнав!

– І зовсім ні, Голубок сам прийшов і шлях Мишкові вказав, – образився за мерина Лучка.

– Обидва молодці. Перемигнулися, вирішили, що застаріли вже для того розбою, і подалися колишню роботу працювати. Що ж, Лучко, запрягай нашого добродійника. Треба хоч абикуди виїхати, а то кишки зводить.

Ліс дедалі ставав густішим і чорнішим. Колія місцями заросла дрібним сосняком, а часом зовсім зникала. Лучці вже вважалося, що між гілок крадуться таємничі тіні, зелені очі лісовика спалахнули там раптом і згасли, тінь русалки метнулася, потривоживши росу. Тепер малий боявся подивитися в той бік і змушував себе не прислуховуватися до лісових шерехів.

Сонце зранку сховалося за низькими, щільними хмарами. Важко було зрозуміти, чи

обідня пора, чи вже, ох, до вечері йде... Раптом Голуб зупинився й почав стригти вухами.

– Чує житло, – стрепенувся Бажен. – Наближається кінець посту!

– А якщо знову розбійники? Ліс-то який дикий! – пробурчав Томілка.

– Ну ні, то був би недогляд Господень. Хоча через такі хмари і за ченцями важко встежити, не те що за скоморохами... Ну ось, нарешті.

Перед ними лежала розвилка з роз'їдженим, запорошеним путівцем. Тепер треба було вирішити, куди повертати, щоб опинитися ближче до житла.

– Кинь віжки, Лучко, – наказав отаман. – Коли Голубок у нас такий розумний, хай і далі сам веде...

Мерин пожував губами, забрав, головою киваючи, круто ліворуч і потяг мало не в той же бік, звідки приїхали. Скоморохи занепокоєно переглянулися: нікому не хотілося повернутися в гості до отамана Бособрода. Незабаром, однак, колія почала загинатися праворуч.

– Тпру, – закричав Бажен, – На дубі грань! Томілко, сходи та подивися, що вирізьблено.

Лучка придивився. На стволі сосни світліє затес. Спитав несміливо:

– А що таке грань, Баженко? І для чого?

– Та ось придумано таке, щоб, де чия земля, не плутатися.

А тут і Томілка повернувся.

– Знак на грані – санний полоз. Чий він, отамане?

– Сам би хотів дізнатися, друже.

– А що, як знову на польську сторону заїхали?

– Кінчай, Томілко, малогилякати! Тут кордон по річках переважно... Н-но, добродійнику ти наш вухастий!

За півгодини попереду посвітішало, і стало зрозуміло, що ліс кінчається або що там, принаймні, велика галявина. Виїхавши на узлісся, побачили вони ріллю, тяжкою працею вирвану колись у лісу, посеред неї село дворів у тридцять, а там, далі, знову синів ліс. Дорога, якою вони приїхали, проходила через ворота в ріденькому частоколі, зараз відчинені, і тяглася до високих хором, над якими підіймався темний купол непоказної церковки. Біля хором тинялися люди, над хатами підіймалися вгору димки, і голодним ватажникам приверзлося, що вітер доносить смачні запахи варива.

– Не снідавши, так хоч повечеряти! – заявив отаман, скидаючи дорожній каптан. – Ну, братці, перевдягайтеся!

Сільські мешканці мали бути радісно здивовані, почувши з узлісся бадьористу музику. Пора їм було бігти до частоколу, повиснути на ньому й веселитися душею, спостерігаючи, як наближається до села скомороський гурт. Попереду, у блазенському короткополому каптані й у різноколірних (ліва штанина – синя, права – жовта) німецьких штанях скаче високий красень, сам собі підігруючи на волинці. За ним кружляє на задніх лапах ведмідь, його вожатий у масці Сміхуна б'є в бубон зі дзвониками. Ще один скоморох перекидається й ходить колесом. За ними веде за вуздечку коня, запряженого у віз, останній ряджений – майже справжня коза з барабаном на грудях.

Через прорізи під козиною головою важко було Лучці розглянути все толком, але він помітив, як ворота захлопнулися було, але відразу ж відчинилися ще ширше. Дивно, подумав він, що селяни досі не з'явилися на частоколі або хоч би у воротах – у лісі народ, чи що?

Бажен зупинився перед воротами, подудів на три сторони, поклонився й завів своє:

Здрастуйте, чесні панове й пані!
Запрошуємо всіх на виставу!
Ми прийшли вас потішити
Та всякими іграми утішити.
І ви нас утіште: нагодуйте-напоїть,
грошима наділіть і спати покладіть!
Так ми в приятні будемо жити,
Одне одному станемо...

Еге!

Тут він раптом присів, узяв волинку під пахву, крутнувся на високих підборах і помчав назад, до узлісся. Лучка, що забув від переляку скинути з себе «козу», почав завертати Голуба з возом, а коли озирнувся, похолодів: за гуртом мовчки мчала ціла зграя кошлатих псів.

Бажен, що як і раніше, біг останнім, не дуже тепер поспішав і часто озирався. Вожак зграї наздогнав його і, коротко стрибнувши, схопив за полу каптана. Бажен поціливі йому в лоба каблуком – і пес покотився, не випускаючи з зубів червоно-зелений клапоть... Інші промайнули повз них і не чіпали вже нікого зі скоморохів: Михайла Івановича, ось кого вони побачили! Ведмідь на бігу смішно брикав задом. Коли зграя наздогнала його, сів на задні лапи, спритно відкинув молодого пса, що летів прямо на нього й уже зовсім близько

від звіра злякався, потім стрибнув і підім'яв під себе іншого, який перекривав йому шлях до лісу. Голуб тривожно заіржав.

– Цо стоїш, як пень! – закричав тут на Лучку ведмедчик, вихопив у нього батіг і кинувся на виручку свого годувальника.

Мишко вже залазив на дуб. Вороги встигли поживитися тільки парою жмутків шерсті з його волохатих стегон. Скоморохи, підбігши, відганяли собак від дерева, чим могли.

Біля частоколу зіграв мисливський ріг. Пси неохоче потюпали до воріт, двох, що залишилися на землі й зализували рани, Бажен підштовхнув носком чобота, повертаючи до інших, і сам спокійно попрямував за собаками. Лучка, відчуваючи в грудях наростаючий холодок, наздогнав отамана.

– Ти куди це, малий?

– А ти?

Бажен відігнув полу каптана:

– Мішковиною мені його латати накажеш, чи то як?

Підійшов до ватажка зграї, що все ще дригав, ніби на бігу, всіма чотирма лапами, розтиснув пащу й витягнув клапоть.

– Дуже не хочеться забиратися звідси. Не зрозумію ніяк...

– Дивись, Бажене!

У воротах з'явилися люди, на вигляд дворянин і його слуги. Господар був одягнений у лиловий підрясник⁷ з шовку, що переливався навіть під похмурим небом, на плечі накинута соболина шуба. Огрядний бородань із ключами на поясі й холоп⁸ із різком та арапником⁹ шанобливо трималися позаду.

– Победіх! Переміг еси проклятий сатанинський виводок! Дивен Бог у святих своїх, Бог Ізраїлів! – залементував, раптом високо підстрибнувши, дворянин.

– Ей, боярине! Хіба можна людей цькувати собаками? Дивись, знайдеться й на тебе управа!

Не звернувши на Бажена уваги, поміщик раптом бухнувся в пил, повернувся жваво на колінах спиною до скоморохів і став бити поклони в бік хреста на церкві.

– О свята діво Параскево! О предивна П'ятнице! Сколь утішила раба твого, дарував-

---

⁷*Підрясник* – спідній одяг православного духовенства. Під час церковної служби підрясник обов'язково чорний, поза нею допускається будь-яких кольорів. Господар маєтку, людина, як побачимо, вільнодумна, носить підрясник, щоб підкреслити своє благочестя.

⁸*Холоп* – людина у феодальній залежності, раб. У ХІХ столітті називався кріпаком.

⁹*Арапник* – довга мисливська нагайка з короткою рукояттю.

ши мені в день твій, п'ятницю, перемогу над нечестивими скоморохами. Радій, пресвята Параскева, яко в дівуванні своєму муки зазнала єси! Радій, пречесна діво...

Продовжуючи кланятися, хреститися й викрикувати церковне, він уповз на колінах у ворота й зник із виду. Холоп з арапником, обережно ставлячи свої босі ножища, рушив за ним. Огрядний ключник¹⁰ залишився на місці, спокійно розглядаючи Бажена.

Отаман покрутив пальцем біля скроні.

Ключник важно кивнув, указав правицею на узлісся, витягнув руку ще далі й різко загнув долоню вниз. Потім, так і не сказавши ні слова, пішов і замкнув за собою ворота.

На галявині Хвілі вже вдалося зманити Мишка з дуба, проте той усе не міг заспокоїтися, скалився навіть на свого поводиря, гарчав і все норувив утекти подалі в ліс.

– Марно ти, друже Томілко, снасть зав'язуєш. Чую, буде нам ще сьогодні робота. Почекаємо поки що тут.

Томілка відвернувся. Хвіля викрикнув:

---

¹⁰Ключник – у XVII столітті це управитель маєтку, старший над дворовими, у нього були ключі від усіх будівель.

– Звір вам більше не працівник! Я звідси далеко не піду, а ночью проберуся на село, декого поцішу.

І сунув руку за халяву.

– І я не проти того, щоб повернутися. Давненько мене собаками не цькували, – похмуро заявив Томілка.

– Бач, сміливці які... А чи не здається вам, братці, що саме сюди збирався навідатися один наш недавній знайомець? Це ж близько... Тихо, он ключник іде.

Глава п'ята, про дивну життєву путь князя Хворостинського, що про неї повідав його холоп Цибулина, і про завершення оної, передбачене Блаженом

– Фог у поміч, веселі.

– Спасибі на доброму слові, та тільки на ділі... Що ж отак гостей зустрічаєте?

– Господар наш, князь Петро Семенович Хворостинський (не чули?) веселих вельми не жалує, ось і наказав псарю нацькувати... До такої міри у святість ударився, що всі ми тут стогнемо. Ні пісню заспівати (бо «сатанинські», он як!), ні на Купала погуляти – куди там! Попик тут у нього свій, так батогами до церкви зганяють і годинами гноять. Хіба ми татаринохрещенці які, що нас треба наставляти безупинно? Дітей хрестимо, вінчаємо, попа й попадю годуємо – і не займай нас!

– Чим же ми вам допоможемо, добродію?

– Ти, як я зрозумів, хлопець головатий. Знаєш, мабуть, що поряд з багатим дурнем люди розумні можуть жити, і жити непогано. Усе в нас є, слава Богу, тільки нудьга зелена нам, ведмедям лісовим, та ще з таким паном... Потіште нас, кращих людей, та й чорних мужиків заразом.

Бажен мовчки підняв праву руку мало не до носа мужика й потер великим пальцем об вказівний.

– Ось, тут полтиник грошей, – кивнув мужик. – І нагодуємо, і напоїмо, як ведеться. Тільки не в селі, звісно, а з того боку лісу, на галявині. Там сінник, на ньому й заночуєте. Пан тепер цілу ніч стане молитися, перемогу святкувати... Тим літом на житній сніп відьму на вогнищі спалив, так тиждень потім отак святкував, трохи не помер... Ви нам, щоб посміятися досхочу, солоненького утніть...

– Зрозумів. А як нам туди доїхати?

– Вожа дам. Гей, Цибулино! Тож біля сінника.

На місце товстуна, що розчинився в сутінках, висунувся з кущів хлопчина в довгій полотняній сорочці, босий. Дивився він на веселих щасливо й перелякано.

– Уперше справжніх скоморохів бачу...

– Скажи краще, чого приніс? – запитав нетерпляче Томілка, показуючи тонким пальцем на берестяний короб і глек біля ніг хлопця.

– Це вам на перекуску пирогів і пива, від ключника. А то в них глотки пересохнуть, говорить.

– Мудро говорить. Сідай з нами, – наказав Бажен.

– Дякую, ситий я.

– До трьох разів запрошувати ніколи, самі в мить підметемо... Отак воно краще. Михайле Івановичу, пригостися!

Хлопчина застиг зі шматком пирога в роті, дивлячись, як Мишко, що вже подобрів, тягне пиво з олов'яного ковша-братини. Скоморохи дружно жували. Нарешті Бажен підвівся на ноги й обтрусився.

– Полегшало, братці? Веди, пора.

– Нема чого тут вести, панове скоморохи... Наліво уздовж лісу, путівцем, і там... А в ньому, у ведмеді вашому, чи не людина сидить?

– А ти підійди та сам помацай!

– Ну-ну...

– Що ж, ваш ключник завжди такий ласкавий? – недбало, уже на ходу, запитав Бажен.

– Матюшка-то? Змій він лютий, гірший за пана. Вибиває з мужиків і на пана, і на

себе. І тун такий же пес, дружки вони... Тун Петька Бособрода за дурницю – соху той на оранці зламав – до півсмерті засік. Петько втік, зробився розбійником, прийде сюди з гуртом – віділлються вовкові овечі сльози!

– Чи то ти, брате, п'яний, чи то сміливий...

– Чого? А... Кого мені – вас, скоморохів, бо-ються-то? Хіба не вас сьогодні пан собаками цькував?

– Так, так... Бачиш, Лучко, з яким сміливцем нас доля звела? Ну, прямо тобі могутній богатир Ольоша Попович! Лучко, ти сьогодні заспіваєш, вибирай сам пісню. Не все ж тобі Голуба чистити та козою крутитися.

– Боязно мені, Баженко...

– Сором тобі, хлопець он свого пана не боїться... А з чого пан твій з глузду з'їхав – чи, може, завжди такий був?

– Звихнувся. Про те краще б люди старші розповіли...

– Ніколи нам ваших старих розпитувати, давай сам.

– Пани наші в старі часи завжди на Москві жили. А як почалося царювання Димитрія Івановича...

– Гришка-розстрижки? – обернувся до хлопця Бажен.

– Кому Гришко, а нашим дідам – цар Дмитрій, вони за нього воювати ходили..., – з комічною поважністю вимовив Цибулина, і Лучка здогадався, що він повторює почуте від старших. – Я, правда, сам метикую, що на справжнього царевича він не тягнув: таку змію, як наш пан, у пазусі вигрів! Князь Петро Семенович був тоді молодий, так цар Дмитрій його за красу, тьху, полюбив і зробив, як це, своїм коровчим...

– Ох, насмішив! Кравчим¹¹, напевно... А ти, мабуть, думаєш, що він царських корів ганяв?

– А що? Якщо є такі бояри, що чоботи з царя стягують і тим живуть (та ще так солодко живуть, як селянинові й не снилося), то чому ж ні... А боярин наш пихою надувся, навіть пісню образливу, кажуть, склав про московські звичаї...

– Пісню? – гмикнув Бажен.

– Ага, склав та ще й на папері написав... Потім полякам, дружкам своїм, на посміх читав. А як смута стихла, узяли його, голубчика, і в монастир на упокорювання. Ось там він за десять років і того... Тепер усе

---

¹¹ *Кравчий* – придворний чин московського царського двора. Керував стольниками, що подавали до царського столу їжу й напої.

з бісами воює. А ось і сінник. Громада вже зібралася.

Біля клуні горіло багаття. Перед ним сидів на сіні важний ключник, трохи позаду – ще троє; з одягу судячи, це були багаті мужики. Решта глядачів стояла за їхніми спинами півколом, хлопчики спереду.

– А своїх дівок і баб куди поділи?

– У нас в Хворостинівці того в заводі немає, щоб баб на ігрища пускати, – пояснив нехотя ключник. – Подивиться баба на ведмедя – мохнатку ще народить...

Бажен реготнув коротко, приладнав волинку, вийшов уперед і застрибав навколо багаття, виграваючи превесело...

Вони вже закінчували, уже Лучка, весь спітнілий і щасливий тим, що випробування позаду – відспівав своє і відтанцював, і збентежений (що скаже про нього отаман?), уже знімав із себе потішне, уже Томілка, що теж відпрацював уже своє та встиг знову зголодніти, люто поглядав на великий кошик із закускою, що стояв біля багатих мужиків, коли вистава урвалася.

Раптом із кущів вискочив сам пан князь і, підстрибнувши точнісінько, як удень, залентував:

– Знову вони тут, породження Сатани! І мої холопи тут! Зрада! Уже підписали на себе кабалу ворогові роду людського! І крові своєї холопської не пошкодували! Засічу!

Селяни мовчали. Лучка в усі очі роздивлявся колишнього улюбленця Розстриги: шукав сліди колишньої його краси. Не вірилося щось. Очі білі, борода ріденька, волосся майже немає...

– Засічу сьогодні ж! Зрадники! Ти, товстий пес, мало того, що мед за рубіж таємно продав і гроші узяв, ще й тут... Я тебе велю Іванку на воротах розстріляти!

Кращі люди переглянулися. Ключник встав, неквапливо обтрусив сіно з колін, підійшов до пана й тихо йому сказав:

– Твоя воля, розстріляй хоч сьогодні. А що ти з села без нас, рабів своїх покірних, візьмеш? І кого сікти мене примусиш, а тим більше – розстрілювати?

– Сказано во Псалтирі: «Прийми зброю і щит, повстань на нечестивих!», – князь обернувся й заволав у темряву, – Іванко, роздувай гніт! Сам пищаль візьму.

Ключник потемнів, але відповів ще тихіше – так тихо, що на цей раз Лучка ледве розчув:

– Піди, мабуть, краще помолися, хазяїне. Це тобі не в Розстрижчиних палатах задом крутити. Завтра тільки словом заїкнися про нашу забаву – тільки ти нас і бачив. Світ широкий, і без тебе, богомольця нашого, проживемо. А зараз охолонь, княже Петре Семеновичу, і піди до свого терему. Піди, піди, коли хочеш, щоб мене мужики слухалися. Піди з миром. Попу Мосейці уклін від мене, грішного, передай.

Князь завмер. Потім зірвав з голови чернечу шапочку, кинув її на землю, розтоптав і закричав ще голосніше:

– О, горе мені, о, пекельна паща окаянному! Пісні сатанинські слухав, нечестивий танок отрока в масці споглядах і соблазніхся. Як тепер відмолити? Як умолити тебе, Діво свята?

Бухнувся на коліна й поповз у пільму. За кущами почулася метушня, у землю глухо вдарили копита... І стихло.

– Баженко, чим це засмерділо, коли князь з'явився? Невже це від нього так тхне? – зашепотів Лучка отаманові на вухо.

– Ні, братику, це гніт на пищалі смердів. Ти хіба не знав? Гніт у цаповій сечі вимочують, щоб довше горів.

Тут ключник прокашлявся й важно промовив:

– Заспівали б ви тепер нам, веселі, щось таке, щоб сльозу погнало...

– Твоя воля, господарю, – спокійно відповів отаман, вправно поклонившись.

Пригощання закінчилося пізньою ніччю. Мишко, вдосталь наситившись, хropів під возом, Хвіля заливався солов'єм у нього під боком. Бажен, відчайдушно позіхаючи, втовкмачував Лучці:

– Я ту ніч вартував, тепер твоя черга, розвіднику. Так, так, ти в куцах сидів, що твій татарин, коли ми з..., – він озирнувся, – із знайомцем бесіду вели. Пам'ятаєш, що він говорив?

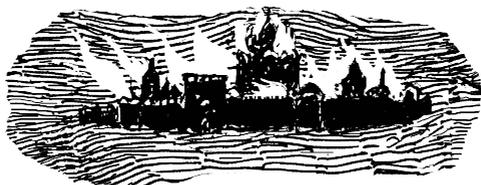
– Не зрозумів я тоді нічого.

– А я зрозумів. Якщо він нас відпустив тоді, дорогу до своєї стоянки відкривши, то він або дурень (а не дурень!), або все одно тікати надумався... Повір мені, ті добрі люди прийдуть сюди чи сьогодні ще, чи завтра вночі. Не спи, братику, проспий – весь гурт погубиш... Тільки там, у Хворостинівці тій проклятій, загориться, закричать, на сполох ударять – буди всіх!

– А чому ти вирішив?..

Отаман уже спав, підклавши під щоку маску Сміхуна. Лучка розшукав Голуба на темному лузі за сінником і перевірів, чи надійно той стриножений. Повернувшись спиною до лісу, мимохіть пощулився. Ну, братці, коли вже стояти на сторожі, то зі зброєю. Завтра ж вистругає він собі списа й обпалить вістря на багатті.

За годину, не більше, до світанку, коли пахнув свіжий вітерець, і зірки почали бліднути, він побачив над Хворостинівкою заграву. Майже відразу ж заколотив часто дзвін.

Глава шоста, а в ній читаю познайомитися
з литавристом Андрійком Бубонистом і
прекрасною власницею райгородки

Непомітно, крадькома заволоділа світом осінь. Усе було прибрано з полів, окрім капусти й моркви, а вранці, щоб умитись, іноді доводилося вже розбивати льодок на калюжі. Зате і ярмарки пішли один за одним, усе густіше – тільки встигайте, веселі, повертатися, а нумо, отамане, вибирай, на який податися, куди вправніше дістатися, де вигідніше! Зустрічалися на ярмарках з іншими скомороськими гуртами, ладнали миром або (що траплялося рідше) з'єднувалися й дивували народ такими ігрищами, на які б не спромоглися порізно. І все краще розумів Лучка, як поталанило їх гурту з отаманом: де ще знайдеш другого Бажена – такого розумного, розумнішого за всіх на світі,

невичерпного на потішні вигадки? Проте все частіше малий помічав, що Бажен починає сумувати й замислюватися. А ось Хвіля-ведмедчик, той навпаки, чим ближче до зими, тим веселішим ставав, а в Брянську, що здивувало Лучку, добру годину простирчав біля торговця іграшками, прицінювався й до дешевих жіночих дрібничок.

Усе роз'яснилося в кінці вересня, на глухому провінційному ярмарку у великому селі Зибково, коли закінчили вони там свою роботу. Спітнілі, у скомороському одязі, тільки маски на потилиці зсунувши, ішли вони на заїжджий двір обідати. Мишко, пихкаючи й ледве лапи переставляючи, плентався за Хвілею на ланцюгу.

За гуртом ув'язався мужичок, сивенький уже, кривоногий, і помітно було, що він явно перегуляв свою міру на ярмарку. Назвався чолов'яга Андрійком Бубонистом, і був він, якщо не брехав, стрільцем-литавристом із Путивля, а на ярмарок посланий воєводою закупати коней. Стрілецького каптана на собі не мав: прогуляв, напевно, як і казенні гроші...

– Я, Андрійко Бубонист, вам, веселим, свій брат! Із литаврами всі служби служив...

– Не заважав би ти нам, дядьку, – Бажен м'яко відсунув гуляку. – Лучко, танцював ти сьогодні непогано...

– Який я тобі дядько? Та я з литаврами в усі походи за кримськими татарами ходив і до бою завжди першим ставав! Та я на бою з татарами...

– Послухай, дядьку, аніж кричати, ішов би ти своєю дорогою... Хвілю, а підваж-но на руці гаманець – густіше вийшло, ніж учора?

– Дзвенець-то воно дзвеніць, Баженко...

– Ох, ну до чого ж я люблю ігреців, гудців, свирільників! Сам ігрець, у литаври...

– Братці, хто бачив, чи дядько цей подарував нас, чи кинув хоч півшеляга?

– Я бачив, – похмуро озвався Томілка, – не менше алтина сипонув.

– Так... Ходімо з нами, дядьку, пригостимо й ми тебе обідом – ось якраз і наш притулок!

Прикрашений жердиною з пучком соломи вгорі, заїжджий двір був бруднуватий і тісний, проте мав перед усіма іншими важливу перевагу: Феня, молода дружина господаря, виявилася природженою куховаркою та не встигла ще навчитися, пригнічуючи в собі високий дар, годувати постояльців скупо й несмачно.

– Аграфенюшко, радосте ти наша, частуй усім, що твоя хата має! Стомилися ми, спини наламали, як на жнивах.

Феня, зарум'янившись, стукнула об стіл горщиком із варивом і кинулася по хліб. Бубонист оглядів її з голови до ніг і схвально промукав.

– Уже притомилися... Теж мені знайшлися трударі. Адже сказано: танцювати – не орати... – забурчала молодиця, повернувшись до гурту. Бурчала вона, бо з тривогою стежила за Баженом: той, нашвидку перехрестившись, якраз підносив ложку до губ.

– Хоч голову на плаху – таких щів і сам цар не куштував! Вічно, братці, будемо зибківські щі згадувати, – зачастив отаман.

Коли господиня, задоволена, вийшла, поклав Бажен ложку, і на обличчя його лягла тінь.

– А ти сьорбай, дядьку, сьорбай... Братці, бабине літо закінчується, зима на носі. Пора нам подумати, як далі бути. Що скажеш, Хвілю?

– Хлопці, поїдемо до мене, до Андрійка Бубониста! Нумо! Е-е-ех, барана заколю, пива наварю!

– На Свенський ярмарок¹² та й додому! Цто ж ще!

– А ти що скажеш, друже Томілко?

– Ми з тобою, отамане, люди вільні, нам поспішати нікуди... Що задумав?

– Та ось що... Ох, а ти, Лучко, як думаєш?

– Що мені думати? Тут і старіші за мене є. Тільки обіцяв ти, що на Київщину підемо, родичів моїх пошукати можна буде...

– Бачиш, не пішли, А я, либонь, до того й веду! Хочу я, братці, зазимувати тут або до польського рубежу ближче, а весною якнайраніше, хоч і на Явдоху-плющиху¹³, махнути на Новгородок-Сіверській та на Київ, а там встигнемо на ярославський ярмарок і до Львова!

– Цто за жарти! Мої дітки від голоду помруць!

– Тихо, Хвілю, тихо! Давайте обговоримо, разом подумаємо; діло того варте... Справи в нас, Хвілю, не дуже... На заїжджому дворі зазимувавши, проїмося й заборгуємо, а чим станемо боярину платити?

– Ось я і говорю: подумаємо, браття... Заробили ми мало, ось що.

---

¹²Свенський ярмарок – біля стін Свенського монастиря поблизу Брянська, на Андріївському лузі.

¹³На Явдоху-плющиху – 1 березня.

– Це ви-то, веселі, мало заробили? – перебив Томілку мужичок. – Та сьогодні тільки, на моїх очах, скільки ваш звір у його ось шапку зібрав! Ох, не буду я Андрійко Бубонист...

– Ану, Хвілю, – відсунув Бажен убік горщик. – Вивалюй сьогоднішню виручку! Ти теж подивися, Лучко, тобі корисно.

Висипану на стільницю купку срібла отаман поділив надвоє.

– Дивись, дядьку. Це – гурту, а це – в оброк боярину. Зрозумів? Тепер нашу жменю ще навпіл – це ось на зиму, коли бродити не можна буде...

Лучка знав уже, що скоморохи і зимою знайдуть, чим прогостуватися, але і він, як заворожений, втупився в купку, що швидко танула.

– Ось це нашій люб'язній Фені, за проживання та за овес Голубу, а це – на дорогу, поки до наступного місця дістанемося. Згоден, Андрійку? А ось і заробіток! – Бажен вправно розділив залишок на п'ять рівних купочок і присунув ближчу Бубонисту. – Тримай свій алтин.

– Ловко. Проте мені за що?

– А щоб ти швидше зметикував, наскільки наше ремесло прибуткове. Може, до нас у товариші підеш?

– Не йти на Москву – боярина сердити, – процідив Томілка і, відводячи очі від Бубониста, згріб усі гроші докупи. – Або... Ти що ж... Зовсім утекти надумав, отамане?

– Ні, Томілко, ні. Послухаємо тепер Хвілю.

– Ми, брацци, з Мишком підемо, нам не можна не ідти – додому треба.

– Тоді слухайте мене. Хай Хвіля залишить Мишка...

– Голодом звіра замориць?! Не дам.

– Хай Хвіля візьме з собою Мишка, віднесе за гурт оброк і йде до дружини! А ми подивимося... Чому радієш, Лучко?

– Ти ж все на світі розумієш, Баженко, тож і це зрозумієш...

– Ага. Чого ж тут і метикувати? Радий, що до добродійника свого на розправу поки не потрапиш і що до Києва будеш ближче. Вгадав?... Тільки така умова, Хвілю, що підеш після Свенського ярмарку.

– Гарзд, пусци тільки додому.

– Тепер вирішити тільки, де перезимуємо... А чого тут думати-гадати, ось у Аграфенюшки! Старого чоловіка проженемо, з гурту кого-небудь з красунею одружимо та разом з молодятами й зазимуємо.

Феня, яка щойно зайшла, роззявила рота й трохи не упустила з рогача горщик із смачно паруючою кашею.

– Ой, дивіться, братці, уже повірила, вже вибирає!

Після обіду, уклавши сонного Андрійка Бубониста на лавці, Бажен покликав Лучку на двір.

– Ходімо погуляємо. Поговорити треба. Хочу з тобою про дещо порадитися.

Ярмарок принишкнув, і пил над ним осів трохи. Майже всі вози стояли вже зав'язані, під ними спали господарі, інші годували коней або волів. Тільки гончарі микалися ще біля свого товару, і якісь два мужики все не могли вибрати дугу в незворушного білоруса. Між возами бродили не покупці – зіваки.

– Лучко, де б нам не довелося зимувати, а сидіти склавши руки я не звик, та й для Томілки це шкідливо: остаточно свій норів зіпсує. Я ось про що: а чи не приловчитися нам з тобою потішні аркуші друкувати, як дядько Гаврила твій?

– Аркуші друкувати? – важно протягнув Лучка, гордий довірою отамана. – Надто багато знаряддя та припасів потрібно, не потягнемо.

– Що ж, тоді доведеться Петрушку робити... Ти не знаєш, мабуть, що наш Томілка – вправний петрушечник? Монашек якийсь несамовитий у нього ляльок поламав, але ж мішок, в якому ляльок показувати, Томілка з собою другий рік тягає...

– А де друковані аркуші, що ти їх взяв у дядька Гаврила? – осмілів зненацька Лучка. Чому ж не запитати? Адже це ж він власноруч, як ні як, ті аркуші розфарбовував.

– Продав я їх ще в Курську. А виручка, що ж виручка...? – і Бажен підняв руку й розтиснув пальці, ніби пустив щось легке на вітер. – Пам'ятаєш, мабуть, як загуляв я тоді на тиждень? Тепер знову, Лучко, душа моя тужить. Осінь нині така гарна, надивитися не можу, ніби це остання моя осінь... Та ти, втім, ще занадто малий, не зрозумієш...

– Баженко, глянь: та баринька, що вчора на ігрищі...

– Де?!

– Та он, шукає когось... І дівка з нею та ж.

Бариня пливла павою, одягнена куди розкішніше, ніж у дообідню пору напередодні, коли вона презирливо мружилася на скомороські ігри. Тепер навіть ніби на іноземний штиб, от тільки нафарбована густо, по-московськи. За нею дріботала боса

чорнява дівчинка років десяти, та топав мужик у зеленому каптані й грубих чоботях.

– Та не витрищайся ти, не світи на них очима, Лучко! – так само сумно вимовив Бажен, – І хто сказав тобі, що це ми обираємо дівчат? Вони самі нас, солоденькі, обирають, від того все моє життя і занапащене, від них.

– Ну і загнув же ти дугу, Баженко, – заявив малий, зрадивши, що нарешті вдалося йому зловити отамана на безглуздій балаканині. – Адже сватають батьки, і біса ти швидше побачиш, ніж свою наречену до вінця... Ой, дівка та до нас іде!

Поглянув він на Бажена – й оторопів. Отаман навіть і не дивився у бік бариньки, спостерігав розсіяно, як ложкар збирає свій строкатий товар до козуба, проте абсолютно неймовірним, дивовижним чином сталося так, що кожного, хто зараз поглянув би на скомороського отамана, вразили б його краса і вальяжність. Сорочка, що виглядала з-під коміра каптана, була несвіжою, але здавалося, що саме такою несвіжою вона й мала бути, бо вважалося безперечним, що тепер у містах саме в такі сорочки і вбираються молоді чепуруни, і нитка на місці відірваної застібки завивалася прегарно, неначе так і треба було. Щетина на щоках Бажена сама собою

розтанула, а вуса хвацьки вигнулися, і закрутилися в них кінчики...

Лучка перевів погляд на дівчинку й побачив, що вона теж дивиться великими очима, та тільки не на Бажена, що дещо образило малого, а на нього самого.

– От, а ти говориш, – нудно зазначив Бажен, стежачи тепер за горобцями, що весело борсалися в пилюці.

Дівчинка зблизька виявилася непривабливо худорлявою, смуглявою. Вступилася безсоромно у веселих, проте встигала й під босі свої ноги поглядати: в усякому разі, якось обійшла свіжий коров'ячий пиріг, що опинився на її шляху.

– Бояриня моя, ігреці, наказала вас покликати після ярмарку до її села, до Райгородки, пограти... Тут близенько.

– А як твоя бояриня прозивається?

– Супружниця сина боярського¹⁴ Ждана Федоровича Жирова-Засікіна, звати Ганною Василівною.

– Скажи своїй пані Ганні Василівні, що приїдемо з радістю й послужимо їй після Свенського ярмарку. Ось тобі, красуню, на стрічки! Тримай поділ!

---

¹⁴*Син боярський* – зовсім не син боярина, а носій одного з чинів служилих людей.

Отаман поклонився здалеку нібито тільки тепер побаченій ним бариньці, крутнувся на високих каблуках і попрямував неквапливо.

– Баженко, а чому ти її назвав красунею?

– А що? Ось бариньку, ту вмити б спочатку, а потім і розглядати...

Лучка озирнувся, але не побачив уже ні барині, ні її дівки.

– Можливо, там і зазимуємо, – промовив Бажен задумливо.

Глава сьома, а в ній скоморохи влаштувуться на зимівлю в Райгородці, а Хвіля показує, як малі діти горох крадуть

Лам вони й зазимували, проте сталося це тільки місяця через півтора, і вийшло воно якось не зовсім гладко. Почати з того, що всі, окрім Лучки, забули про зустріч із тією баринькою, а Лучка, своєю чергою, забувся, що баринька запрошувала гурт повеселити її, а зовсім не на зимівлю.

Заморозки почалися раніше, ніж звичайно. Пішов сніг, і мало того, що валив з ранку до вечора, але й розтанув тільки наступного дня до обіду. Скоморохи вирішили не чекати кінця Свенського ярмарку, і саме тоді Лучка, невідомо чому ніяковіючи, нагадав про власницю Райгородки.

Бажен, як виявилось, ухитрився геть-чисто випустити її з пам'яті, а Томілка заявив уїдлимо, що йому все одно, куди їхати, і що

Лучка, може, пригадає також, що їх запрошував до себе і якійсь базіка Андрійко Литаврист (чи Бубонист?), ось тільки куди запрошує, не сказав.

Як зїхали вдосвіта із заїжджого двору, малий озирнувся на ярмарок, що розкинувся на покритому вранішньою памороззю Андріївському лузі, на високі стіни монастиря – і засмутився. І три тижні на одному місці – не жарт, а головне, приходив кінець прегарному літньому, мандрівному життю.

– Що за добрий ярмарок! Чудові ченці! Косилися на нас, та й годі. Потішили купців – і їм, клобучникам, зиск, – веселився Бажен і раптом спохватився. – Лучко, а чи правильно ми їдемо? Веди!

– Недалеко від Зибкова, село сина боярського Ждана Федоровича Жирова-Засікіна, прозванням Райгородка.

– Бач, як відтарабанив! Що це за овоч такий – Райгородка? Доведеться їхати на Зибково, там і розпитаємо. Заразом і Аграфенюшчиними щами поласуємо.

Опівдні підїжджали вже до Зибкова. Угледівши жердину з пучком соломи, Мишко замахав лапами та привітально забурчав.

– Пам'ятає, біс кошлатий, де смакував господарський медок! А, Хвілю?

Хвіля, що зовсім замовк останніми днями, кивнув Бажену, навіть не посміхнувшись.

– Аграфенюшко, еге-гей!

Та, проте, не з'являлася. Замість неї у хвіртці виник заспаний хлопець в одній сорочці.

– Чого репетуєш, немає тут тітки Фені!

– А де ж вона?

Вузькі очка хлопця невпевнено ковзнули між землею і небом.

– Померла.

– Як це померла?

– Розбійники двір пограбували й зарізали обох, і дядька Тита, і дружину його.

– Та коли ж?

– Сорока днів ще не минуло... Я спадкоємець їхній. А ви, проїжджі, чи не винні їм залишилися?

– Ні, – перехрестившись, відрізав Бажен. – Паняй, Лучко. Ей, господарю, як нам проїхати на Райгородку? На село боярського сина... як його? Жирова-Засікіна?

Хлопець чотири рази пояснив дорогу, кожного разу пригадуючи нові подробиці, потім утер полою сорочки піт з лоба і сказав:

– Тільки самого Жирова-Засікіна там немає.

– А з родини його залишився хто-небудь на селі?

– Сім'я його, дружина й синок, там вони.

– Спасибі. Прощай, господарю. Паняй, Лучко.

– Усі під сокирою тією ходимо, – пробурчав Томілка.

– Баженко, а чи це їх... не наш знайомець із лісу, а?

– Ні, Лучко, не він. Той, напевне, на Дону або на Запоріжжі давно, коли тут не зловили. Ні, Бособрод не з тих сволот, що бабу за півшеляга заріжуть. Інакше не розмовляти б нам із тобою зараз.

– Як метикуєш, отамане, потрапив-таки князьок той, святенник, на небо?

– Не знаю, Томілко. Якщо і там, на небі, така ж спільнота душ влаштована, як у нас людська на землі, то потрапив, гадаю.

Вони добралися до місця, коли на небі повисли вже холодні осінні зорі. Отаману довелося довго стукати у ворота пужалном. Нарешті з'явився сторож, але впустив він після довгих переговорів одного Бажена, а решті велів чекати за частоколом.

Голуб заіржав здивовано й прикинувся, що хоче буцнути ворота. Мишко, що всю дорогу проспав на звичному місці Хвілі, підняв

голову й заходився кланятися й урчати; поводитир сунув йому сухар.

Бажен, нарешті, повернувся зі сторожем, що зовсім не поспішав, утім, відчиняти ворота.

– Потерпіть ще, братці. Лучко, гайда зі мною.

Вони йшли звичною сільською вулицею, уже темною; тільки в декількох хатах слабо світилися щілини засунутих дошками на ніч маленьких вікон.

– Ти тільки не лякайся, хлопче. Змушений я був пообіцяти, що навчиш грамоті панського синка. Підбадьорся, дивися веселіше, орлом!

А ось і високий терем. Бажен підштовхнув Лучку до зовнішніх сходів, що вели на верхній поверх панських хором, туди, де тьмяно світилися напівкруглі, кольоровими скельцями набрані віконця.

У світлиці, перед свічкою у високому іноземному свічнику сиділа баринька, сьогодні не нафарбована зовсім і в нехитрій стьобаній душегрії. Усе та ж худенька дівчинка стояла за її стільцем.

Лучка спритно, за всією Баженом втлумаченою наукою, поклонився.

– Здрастуй, пані Ганно Василівно, на многая літа!

– Спасибі, веселий. Чи зможеш ти навчити мого синочка грамоті?

– За зиму зумів би навчити читанню, а письму – не беруся... Наука зело велика.

– А чи справді ти сам грамотний? Чи не хочете мене обдурити, веселі? Усі ви шахраї... Ану почитай мені тут, в улюбленій чоловіковій книжці!

І вона показала вузьким білим перстом на рукописну книжку, уже розігнута.

– Тоді зволь слухати, государине... Ось: «Ні птах у птахах сич, ні в звір'ях звір їжак, ні риба в рибах рак, ні худоба в худобі коза, ні холоп в холопах, хто у холопа працює – ні чоловік у мужах, хто жінки слухає...»¹⁵

– Досить, – поморщилася баринька й продовжила роздумливо. – Государ мій Ждан Федорович це місце почасти читав, і ніби були такі точно слова... Вешко, ти запам'ятай, що веселий прочитав, і після заутрені отцю Ферапонту дай прочитати, аби дізнатися, чи правильно. Де читано було, примітила?

– Примітила, государине. Там ще посередині, де він пальцем водив, де чорненькі слідоочки, шибеничка така червоненька...

---

¹⁵Уривок із давньоруського «Моління Даниїла Заточника» (XIII століття).

– Мовчати! Закладку вклади, дурепо. Так от, веселий, якщо ти вранці випробування пройдеш, то повчи мого синочка, солоденького мого... Може, і навчиш. Государ мій Ждан Федорович брався було, але не зміг – гарячий він дуже, нетерплячий, відразу за кий хапався... Піп наш не зумів теж – м'який він, попик, а я без батечка сікти Петюньку боюся... А ти, Баженко, на що придатний у господарстві моему?

– Либонь казав уже боярині-государині. Можу ще казки тобі перед сном розповідати. Або твого синка різками повчити.

– Зухвалий ти не за чином. Ідїть. Сьогодні переночуйте з челяддю, вранці вам ключник знайде місце. І завтра ж цього бридкого ведмежатника з його смердючим звіром відправ, Баженко. Ідїть.

Скоморохи поклонилися й вийшли. Дівка стукнула за їхніми спинами засувом.

– Але ж яке стерво! – палко зашепотїв Бажен на вухо Лучці. – Чоловік її аж у Гїшпанії опинився, коли не бреше, при посольствї, а вона тут просто царицею. Мене пригадати не побажала... Гаразд. Коли що, то нам і знятися недовго, легким людям!

Заїхали. На селі згасли тим часом два останні віконця.

– Ось, хлопці, розташовуйтеся, – сторож смикнув важкі двері, і в ніздрі скоморохам ударив густий дух онучів.

Дворовий люд спав не тільки на лавах, але й на підлозі, підстеливши сірячини. З кімнати неслося богатырське хропіння.

– Ну, ну... Хвілю, ти вже того, в останній раз, переночуй з Мишком на возі під рядном, а завтра вранці потішимо боярину – і з Богом, брате. Може трапитися, і ми з тобою подамося до Москви.

– Дай-цо Бог. Ну, ходімо, Мишко, делаць барліг. І Голубка ото розпряжемо. Спи, Лучко.

Приснилося малому спочатку, що ніби був він не тільки Лучкою, але водночас сильним і могутнім Іллею Муравленіном¹⁶ і, на Голубі, богатырському коні, їздивши, підстрілив Солов'я Розбійника. Той, проте, і до золотого богатырського сідла вже приторочений, продовжував свистіти... Хлопчик очманіло підняв голову: чорна ніч, і в темноті хтось поряд заливався носом, що де вже так висвистувати твоїй сопілці... Потягнув у себе повітря Лучка, знайшов, звідки віє рідним

---

¹⁶Для *Муравленін* – давнє ім'я цього богатыря, у пізнішій руській билинній традиції змінилося на Муромця.

духом, помацав для вірності й привалився плечем до надійної спини Бажена, що спав, як завжди, покійно на правому боці. Майже зразу ж опинився малий на нічній дорозі, і з темних кущів стрибнула на нього чорна відьма, осідлала й гнала, гнала і, тільки коли привіз він її на собі до воріт Райгородки, пригадалося йому потрібне закляття – і тут же знову забулося, коли його почали трясти за плече...

– Фомко, а Фомко, де ти такий каптан поцупив?

На Лучку дивилися круглі перелякані очі.

– Який я тобі Фомка? Я похідний скоморох... А ти хто?

– А я Горобець... Так люди звуть, а матуся – Степанком. Я тут на поварні більше... Ви що, грати сьогодні будете?

– Ясна річ, будемо. О, наші вже прокинулися!

Скоморохи, пом'яті з сну, невмиті, щось тихо обговорювали біля воза.

– Що присудив гурт, то боярину й відвезеш... Тепер цілуй ікону та присягайся свяtimi Кузьмою і Дем'яном¹⁷, що не обдуриш...

---

¹⁷Святі Кузьма і Дем'ян вважалися покровителями скоморохів. У билині «Вавила і скоморохи» виступають як чарівні скоморохи-музиканти.

Добре, але дивися мені! Якщо захапаєш, ми тебе з-під землі дістанемо!

– Нецто можна, браття, між своїми. Дав би ти, ацаман, целегу з Голубком, а?

– Ого! Чого захотіли ви з Мишком – воза! А не повернетесь? Що ж нам тоді без Мишка, без воза й меринка – гуси пасти найматися? Ось подивимося ще, як нагодують нас – глядиш, і всі разом іще поїдемо...

Вдень, при сонечку, місцина більше сподобилася Лучці, ніж увечері. Панські хорони високі, у три поверхи, доглянуті, нещодавно яскраво розписані; у дворі, де виставі бути, чисто підметено... Оглянути двір досконально Лучці завадив старенький попик, отець Ферапонт. Він відвів малого до домової каплиці та перевірів нашвидку, за «Часословом»¹⁸, його обізнаність у грамоті. Наприкінці сказав, зажурившись, чи не по-баб'ячи:

– Чим напоумляти ученичка будеш? Різкою не мочно, понеже мамчин улюбленчик, сметанничек, полизунчик, та й сам ти, отроче, малий зело... Ніяк не второпаю, до чого б ця затія. Грамотій, а з безсоромними веселими прийшов! Ох, гріхи тяжкі...

---

¹⁸«Часослов» – збірник церковнослужбових текстів денного кола (крім літургії). У давній Русі за «Часословом» учили читати.

Свого майбутнього учня Лучка побачив тільки перед самою виставою. Полизунчик, товстощокій здоровань років дванадцяти, розвалився поряд з матір'ю на лаві, поставленій на гульбищі¹⁹ другого поверху. Баринька була знову розфарбована, як лялька, соболі на ній горіли блакитним вогнем.

– Пора, братці! – І задуднів Бажен на волинці, а Лучка, розбігшись, пройшовся колесом...

Тоді переодягнувся за возом у жіноче вбрання й танцював із Баженом...

Далі напнув на себе «козу» й крутився бісом з барабаном на животі навколо Мишка... Мишко був розлючений і ледве не зачепив його всерйоз своєю лапицею...

Потім Лучка відійшов убік і вибив густий дріб.

Мишко заурчав і випростався на задніх лапах, не відводячи неспокійно моргаючих очок від Хвілі. Бажен підлетів до них, встав фертом, затуляючи ведмедчика, та завів своє:

---

¹⁹Гульбище – крита тераса або галерея.

– Ану, Михайле Іваничу,
покажи свою науку,
Утни для нашої милостивої
пані штуку.
Покажи, чому тебе в київських
школах ченці навчили,
Яким розумом нагородили?

Мишко поклонився. Натовп селян захоплено загудів.

А як гарненькі дівиці,
Та жваві молодиці,
Біляться-рум'яняться,
А в люстерку себе
побачивши – лякаються.

Лучка охнув й опустив очі. Мишко зараз мав сісти на землю, однією лапою терти морду, а іншою, порикуючи від старанності, скрутити собі під ніс дулю. У натовпі пролунав самотній сміх, який відразу ж і обірвався перелякано.

А як малі хлоп'ята горох крадуть?

Ведмідь неохоче поповз на череві.

А як баби на панцину
не поспішаючи бредуть?

Ф-ф-у-ти, здається, пронесло. І як це Бажен забув? А коли не забув – як наважився? Усе йшло своєю чергою. І коли Мишко, відпрацювавши, ліг на спину і задер до блакитного неба всі чотири лапи, Бажен, усміхаючись питально, поглянув на гульбище.

До його ніг упав, глухо дзвякнувши, гаманець.

Скоморохи поклонилися. Отаман, розігнувшись, майже проспівав:

Для доброї пані, щедрої безконечно
Покажемо гру смертельно небезпечну!

Хвіля знизав плечима, неохоче відстебнув від ошийника ланцюг, сунув його Лучці й став перед ведмедем, нагнувшись і руки розвівши. У відповідь на це запрошення поборотися Мишко знову піднявся на задні лапи, зробив два швидкі кроки й обхопив поводиря.

Тепер ведмедчик намагався особливо догодити глядачам, що й справді завмерли від жаху, для чого ухав, вертівся, кречтав та удавав, ніби намагається зробити підніжку. І раптом принишкнув. Лучка, побачивши, що його шия, і без того багрова, починає наливатися синявою, благально поглянув на

Бажена. Отаман кивнув йому, ковзнув до борців, охопив Мишка за ошийник і різко смикнув до себе. Ведмідь обурено заричав й обернувся до нового супротивника. Хвіля вивалився з його обіймів і, уже сам неволею показуючи, як малі хлоп'ята горох крадуть, відповз убік.

Лучка допоміг йому піднятися.

– Боляче, Хвілю? Як чуєш, ребра хоч цілі?

– Цілі... Мишкові хочецца спати, хіба ж можна отак зі звіром?

Веселих добре нагодували, ключник, бурчачи собі під ніс, відвів їм чисту кліть у старому панському будинку, що опинився тепер на задвірках маєтку, поряд із стайнею. Поварчукові Горобцю, тому самому, що вранці розбудив Лучку, наказано було топити в них пічку, мити підлогу й носити їжу з поварні.

Задоволений обідом, а ще більше того лазнею, отаман вирішив залишатися. Томілку він послав на возі підвезти Хвілю з ведмедем до Брянська й зробити деякі закупки.

Проводжаючи товаришів, Лучка вийшов за ворота. Від холодного вітру в нього ледь не забило дихання. Гай, ще вчора яскравий, вогняний, став сьогодні майже чорним. Є ждесь на світі вічно спекотливі, полуденні кра-

їни, так чому ж не можна йти туди на зиму й повертатися з птахами, з теплом?

Лучка зітхнув, переконався, що Голубок і віз розтанули серед сірих стовбурів гаю, і сам побрів у той же бік. Треба було вирізати й обстругати указку, щоб було чим ученичкові букви показувати, а з себе виведе – і по пальцях йому відважити...

Глава восьма. З неї з'яовується, зокрема,
що Луччина суджена зовсім не відьмина
дочка

ідшуміли святки. У Райгородці говорили, що навіть найстаріші діди не пригадують таких веселих святків – спасибі, скоморохам! Бажен охрипнув, Томілка скаржився, що через усі ці колядки та ігрища не встигає і, напевно, не встигне до Масляної доробити свого Петрушку та інших ляльок, а треба ще слова пригадати й підновити... Лучка, проте, міг би закластися, що Томілка згаяв куди більше часу за пивом із дворовими, своїми новими приятелями.

Лучка вечорами все частіше залишався сам, палив у рогатому світці²⁰ лучину за лучи-

²⁰Світець – старовинний пристрій для освітлення. Підставка, в якій закріплювалася лучина – довга березова, як правило, тріска. Світець ставили у відро чи коритце з водою, куди падали відгорілі вуглини.

ною і читав, читав... Свій друкований «Часослов», винесений у заплічній торбі з Чернігова, він вивчив напам'ять ще влітку, тепер настала черга книг сина боярського Жирова-Засікіна, рукописних, старовинних.

Того вечора сидів він за грубезним «Соборником»²¹. Пожовклі аркуші рукопису вже потемніли в нижніх кутках, там, де їх торкалися нетерплячі пальці читачів, а чорна від часу палітурка солодко й страшно вато відгонила старою шкірою, а може бути, лякав себе Лучка, і темною плоттю мощей тих святих, що про них у цій книзі писано. Лучка перечитував – уже вкотре! – предивну повість про життя Петра і Февронії Муромських, те місце, де святий князь Петро зовсім ще юнаком виходить на смертний бій з підступним літаючим змієм: «І взяв він меч, а ім'я мечу тому Агріков, і прийшов у палату до невістки своєї, і побачив змія, виглядом точнісінько як брата свого, і твердо переконався, що не брат

---

²¹*Соборник* – давньоруський рукописний збірник або – згодом – стародрук повчального характеру. Рукописні мали більш вільний склад, могли містити й світські літературні твори. До речі, прочитане в епізоді до світських не належить: це житіє популярних муромських святих, складене в середині XVI століття священником кремлівського собору Спаса на Бору Єрмолаєм, у чернецтві Єразмом.

це його, але підступний змії, і ударив його мечем. Змії же з'явився, який був він єством своїм зміїним...»

І тут двері противно заскрипіли. Лучка, не піднімаючи очей, продовжував голосно: «... зміїним, і почав тріпотіти, і...».

Щось прошелестіло від дверей, і малий, зрозумівши, що не Томілка це й не ледар-поварчук, якому давно пора б прийти підтопити пічку, онімів від жаху: це могло шелестіти пір'я зелених із червоною лускою крил вогненного літаючого змія...

– Що це ти таке читав, Лученько? Я майже нічого не розібрала...

Тьху ти, це ж всього-на-всього Голоवेशка, а коротше – Вешка, кімнатна дівка барині! Втупилася, не мигаючи. Лучка опускає очі: а це що за неподобство таке? Дівчинка боса, а ноги червоні, як гусячі лапи.

– Зовсім зїхала з глузду, Вешко? Босоніж по снігу бігаєш...

– А? Пусте... Бариня веліла чоботи відібрати, як побила сьогодні.

– За що ж побила тебе?

– Та так, свої там між нами справи... Що це ти таке хитромудре читав, Лученько, що я майже не зрозуміла?

– Про вогненного літаючого змія. Як його святий князь Петро Муромський убив. От дивно... Там, у Муромі, правив князь Павло, і до його дружини повадився літати цей самий змії, князем Павлом перекидаючись. Князь же Петро був брат князю Павлу...

– Та Павлова дружина, хоч і княгиня, а дурненька, мабуть, була. Тут і без мужика можна було б обійтись. Якби, Лучко, до мене цей змії прилетів, я б уже знала, що зробити...

– Дуже йому потрібно прилітати до тебе, недоростка!

– А що? Ось ми з тобою, сказати, одружилися б, і ти пішов би на війну, а я по тобі сумувала б, і змії до мене став би прилітати в твоєму образі, і я б підгляділа, що в нього кігті...

– Ну й накрутила!

– ...А наступного разу, тільки-но він приходить у твоєму, Лученько, образі, а я вже насіннячка конопляного налупила б та їм по зернятку. Змії і запитає: що, мовляв, їси? А я йому: «Вошей їм». Він плюне, удариться об землю, з'явиться у своєму зміїному, з кігтями й крилами, образі та й полетить собі геть... Може, ти мені, Лученько, сісти дозволиш?

– Сідай, заради Бога.

Вешка сіла поряд з Лучкою, м'яко відібрала у нього книгу й поклала її на лавку.

Хлопець кинувся застібувати «Соборник», а коли обернувся до неї, обурений, вона знову устала йому кудись у перенісся свої немигаючі, чорні очі – і Лучка збентежився.

– Чуєш, Лученько, погрій мені ноги, а? – і, не чекаючи згоди, засунула свої крижані вузькі ступні йому під пахву, між сорочкою й каптаном.

Малий здригнувся, але побоявся опиратись. Лучина догорала, він безпорадно подивився на світець.

– Годі, Лученько, читати сьогодні. Краще зі мною поговори, це тобі набагато потрібніше.

– Чого це раптом?

– Таємниця це велика, не знаю, як і сказати... Виходить, Лучко, що ти мій суджений, що ми з тобою від народження свого один для одного призначені.

– За що ж мені така честь?

– Ох, дружочку мій дорогоцінний, і я либонь мріяла зовсім про іншого. Мріяла, що ось прийде до Райгородки такий красивий, рум'яний... І щоб справжній богатир був: на руках, сподівалася, мене носити буде... Подивилася я на тебе, поплакала нишком, позітхала. А тоді й подумала: хоч ти, Лученько, і скоморох, і на зріст невеличкий, проте теж

нічого собі: грамотний, розумний, танцюєш здорово, тихенький такий – і я з долею своєю змирилася.

– Як же...? Звідки, питаю, відомість тобі така, що ми...?

– Ти, Лученько, у ніч на Різдво колядував та ігрища розігрував, а я ворожила! Страшно, не без того, було, коли зачортілася, та що зробиш? Без нього, анчутки, потвори хвостатої, і не дізнаєшся нічого. А як поворожила, ледь не обмерла, поки не розчортілася: «Біси всі від дівок, дівка від біса, і біс від дівок». Не чіпав мене анчутка, а правди я дізналася.

– А як ворожила-то?

– Так тобі і скажи! Це вже наші, дівочі таємниці... Ворожіння надійне було. А ти нічого парубок, теплий, як пічка. Ноги-то зігрілися майже. І смирний, руками не лізеш, не те, що Степанко...

– Який такий ще Степанко?

– Та Горобець, поварчук. Щипається вельми боляче. Думає, як сирота, так і постояти за мене нікому. Ти, Лученько, йому ляпасів добрих понавیشуй, якщо про мене варнякати стане! Я, дружечку мій, зовсім не відьмина дочка, це брехня.

– Ой-ой..., – маленькі ступні пекли тепер Лучку, як вогнем.

– Я русалчина дочка, Лученько. У нас в селі звичай такий був, поки піп не захрестив і заклаття не наклав з Богом отим своїм панським. Такий звичай, що на Івана Купала хлопці наші гуляли з русалками, танцювали через всю ніч. Проте з умовою: якщо русалки перетанцюють, то хлопця забирають собі до наступного Купала, якого захочуть, а якщо людська молодь, то до них у село русалка жити йде. Усе більше русалки наших перетанцювували й хлопців забирали. Такий хлопець через рік повертався. Щоправда, вже якийсь не той ставав, сумував усе, та в Убеді потім усі вони як один топилися... Лученько, ти що це тремтиш, замерз?

Малого і справді трясло від жаху. Остання жаринка від лучини, упала в воду й зашипіла, ніби зітхнула. Очі Вешки, при світлі такі темні, зараз мерехтіли двома зеленими кружками. «Найсмівіший на світі, спаси мене, милий Баженко!» – взмолився Лучка.

– Ну, а того разу дуже жвавою виявилася наша райгородська молодь, перетанцювала русалок. І пішла одна русалка, матінка моя, жити до людей, вийшла заміж за мого тата покійного і, мене народивши, повернулася до своїх. А батечко в пошесть помер.

– Ти хоч хрещена?

– Звичайно ж, хрещена, кривдиш мене, далєбі... І мати була хрещена, а то хїба пїп мою ненечку з татом повїнчав би?

– Я, Вешка, теж не проста людина. Мїй батько був козак із самого Києва...

Вїдчинилися дверї й проскрипїв голос Томїлки:

– Лучко, ти спиш? – почувлося метушїння, їскри посипалися, спалахнув на мить і затлїв трут. – Еге, та ти з дївкою в присмерку сидиш? Ось скажу отаману, то начувайся!

– І що воно за життя таке? – шепнула Вешка на вухо Лучцї, що, навпаки, появі Томїлки зрадїв і трохи пїдбадьорився. Волосся її вибилося з-пїд невибагливої пов'язки, лоскотало йому щоку, воно пахло полином і ще якоюсь знайомою травою, уже не гїркою. – Тїльки зберешся з милим дружочком поговорити, тут тобї й заважають. Ходїмо хоч до сїней тепер...

– Та сидїть уже, сидїть, – уже тихше сказав Томїлка й позїхнув протяжно. – Я все одно спати лягаю зараз. Смішно, справдї, смїшно.

А ось чому смїшно, вїн уже не сказав. Захрїпїв майже вїдразу.

– Розкажуй, Лученько, розкажуй, – зашеле-стїли сухї губи Вешки. – Менї страх як кортить дїзнатися, за що ти менї надїлений долею!

Вранці Лучці було вже не до нічних страхів: треба було подумати над тим, як повестися з ученичком, мамієм Петюнькою, молодим господарем Райгородки.

Вчора Бажен, наслухавшись за обідом Луччиних скарг на лінощі й зарозумілість учня, подумав-подумав, підморгнув малому та зник на півгодини. Повернувшись, повідомив, що баринька доручила йому випороти синопка. Лучка при покаранні допомагав отаману.

Перед вечором серед холопів сталося заворушення. Рудобородий ключник, зібравши дворових біля переднього ґанку, топтав свою шапку, плакав і кричав, що господар їх Ждан Федорович, на службу царську їдучи, доручив їм, холопам своїм, дружину й синка-спадкоємця. Кричав, що якщо вже треба було повчити паненя різкою, то пристойно було б зробити це йому, ключнику, поклонившись спершу, і ввічливо, за руки взявши, – а не цьому прибуді-скомороху. Хай начуваються, ось повернеться государ, він особисто не змовчить, про все, про все донесе!

Тоді з'явилася на ґанку сама баринька з тростиною, якою й спробувала відновити лад і тишу. Ключника вона схопила за бороду й стала люпцювати, а він, не стерпівши ганьби перед очима дворових, почав було

штовхати її кулаками під м'які боки... Тут Бажен, уже дещо пом'ятий натовпом, вправно вдарив ключником об землю, а потім зумів, розсмішивши, заспокоїти дворових.

Ученичкові, зрозуміло ж, доброзичливці з челяді доповіли про подію, і вчитель побоювався тепер, чи не послабилася після цієї звістки благодотворна дія прочуханки. Перед дверима відведеної для навчання панської світлиці – панською вона зветься, бо її, будучи в селі, займає сам Ждан Федорович – Лучка від хвилювання навіть перехрестився.

Побоювання виявилися марними. Ученичок після пригощання різками став як шовковий. Лучка, окрилений його покірністю й старанністю, після двогодинних трудів зважився, попри те, що полізунчик ще не твердо завчив азбуку (особливо, якщо у зворотному порядку, з кінця), почати сьогодні ж із ним читання складів. Юний наставник поспішав, бажаючи якнайшвидше наблизити Петюньку до священної межі, що відділяє людину, грамотою просвітлену, від неписьменного неука. Пройшовши склади, учень має навчитися складати з них слова, і тут в мозку його повинна, рано чи пізно, виблиснути блискавка: цим раптовим осяянням призначено йому відкрити велику

таємницю з'єднання під різками визубрених літер і складів у Слово, за яким приховується Значення. Усі книжки заговорять тоді з учнем, незбагнені безодні премудрості відкриються йому!

– Тепер почнемо спочатку, пане Петре Ждановичу... Ба, ва, га.

– Ба, ва, га.

Тепер Лучка протягнув указку учневі, але рука того не ворухнулася. Вчитель підняв очі від «Абетки»: учень спокійно жмурився на віконце, на його веселі різнокольорові скельця. Жахлива підозра закралася в душу наставника...

– Давай-но, Петре Ждановичу, ще раз букви почитаємо... Подивися сюди, що це за літера?

– «Єсть»²². Ні, «Земля», мабуть.

– Ось я тобі дам «Землю»! «Ферт» це. А ця буква?

– «Д-д-добро».

– «Аза» вже не пізнаєш? Так ти, татарські твої очі, і не знав ніколи! Завчив просто, обманщик. Тримай же!

---

²²«Єсть», «Земля», «Ферт», «Добро», «Аз» – назви букв древньослов'янської та давньоруської азбуки (відповідно: «Є», «З», «Ф», «Д», «А»).

– Що б'єшся? – заскиглив Петюнька, відсмикнувши зі столу вдарену руку. – Звикли ви тут битися, волоцюги безрідні. Присушила тебе Головешка, так ти на мені зло зганяєш? Нічого, я тебе ще випорю, ще натішуся досхочу, коли одружишся!

Лучка відразу принішкнув й опустив указку.

– Як це мене присушила? Як це ти випореш?

– А так, як усіх холопів – на стайні! – випучив свої блакитні очка полизунчик. – Одружишся з моєю холопкою – і ти мій холоп будеш! Її батьки були холопами нашими, а вона, що ж – вільна, по-твоєму? А як вона тебе заговорювала, щоб до себе назавжди присушити²³ – тому свідками люди надійні!

– Але ж мати Вещчина...

– Матка її, усі знають, змалку в нас у портомийницях була.

– У порто...? Що це таке?

– Ну в праях.

---

²³*Присушити* – зробити об'єктом замовляння-присушки, магічної формули, що змушувала об'єкт покохати того, хто творить замовляння. Далі згадується «відсушка», любовне замовляння протилежної дії.

Лучка надовго задумався. Навіть сіпнувся, коли учень несміливо торкнувся його плеча й попросив зворушливо:

– Майстре, давай з тобою по-доброму, щоб зовсім без биття! А я, ось тобі святий хрест, сам усі буквиці вивчу. Хочеш, сьогодні ти будеш запорожцем, а я поляком?

– Ох, Петре Ждановичу, тяжко з тобою без суворості... Та хай уже, застебни застібки. Поклади тепер на полицю. Ось так. Добре, тільки краще я сьогодні буду Ольшою Поповичем, а ти Тугарином Змієвичем.

Через півгодини до світлиці зазирнув Бажен, свіжопоголений, жвавий.

– Гей, суворий сине отецький, що це ти на столі робиш? Майстре Луко, трудівник ти наш, невже тобі знову моя допомога потрібна?

– Ми, Баженко, урок уже виконали, їй-богу... А це гра така. І не стіл це, а гори Київські, а над ними літає Тугарин Змієвич.

– Ага... Тоді я тобі, паненя, допоможу.

Бажен легко підняв відгодованого Петюньку до стелі й став носити навколо Лучки, завиваючи та посвистуючи.

– Слухай, майстре, як урок свій дограєте, до нас у кліть приходь... Є справа.

У кліті було натоплено. Дим, затримуючись під стелею, тягнувся до вузького віконця.

Бажен сидів біля пічки на лавці, вертів у руках нові чоботи; примірявся, напевно, який розношувати на праву ногу, а який на ліву. Томілка біля вікна розглядав, схиливши голову на плече, розкладені на рогожці готові вже, білі від останнього шліфування ручки та голівки ляльок.

– А, з'явився не запорошився, Ольшо Поповичу! Не хотів я казати цього при паненяті, але, схоже, тепер твоя черга бути битим, майстре... Бачиш, готові ляльки. Томілка, що зміг, зробив, а тепер твоя робота: розписати їм обличчя та руки. Фарби всі Томілка ще восени з Брянська привіз, жовтків тут добудемо... Чи зумієш?

Лучка, що витріщився зачаровано на білі голови ляльок, повільно кивнув.

– А я, майстре, попрошу в люб'язної бариньки подружку твою, Голоवेशку, щоб нашим лялькам одежки зшила, завісу зробила. Та й Томілчин мішок щоб заштопала, де потрібно.

– Вона, Луччина любка, і не бачила, мабуть, ніколи Петрушки!

– Нічого, друже Томілко, покажемо й розкажемо! Перевір, Лучко, фарби та пензлі. Коли не вистачає чогось, мені скажи. Я з ба-

ринькою до Брянська їду, зможу прикупити разом із тканинкою на одяг Петрушці з товаришами.

– А ти й сам, малий, дай отаману грошей, щоб привіз тобі хусточку або намисто для любки твоєї, ха-ха! – ніяк не хотів відчепитися Томілка.

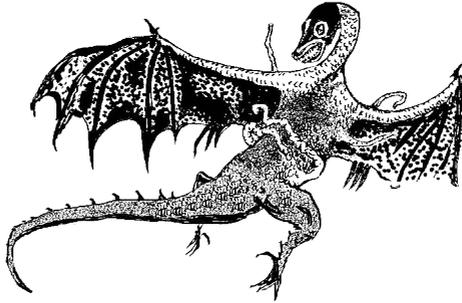
– Що за дурносмій? – прикрикнув Бажен. – Сам привезу гостинець їй, і найкращий. Сирота ж. І не грошима ж нам тепер за роботу їй платити.

Лучка, не слухаючи їх, підняв з рогожки Петрушку. Майбутнього відчайдушного забіяку зараз можна було розпізнати хіба що за довгим носом. Лучка шмигнув своєю кирпою. До очей його підступили сльози, адже чи не вперше в житті зрозумів хлопчик, що таке Майстер, творець: він повинен був створити веселого заводія-забіяку з гладко, але бездушно заструганого шматка дерева. Набундючившись від гордості, забув він тоді, що справжнє життя в Петрушку зможе вдихнути все ж таки тільки Томілка, коли виставить його над мішком, хитро закріпленим на грудях своїх, заплескає його

ручками-ластами і, притишений натовп вітаючи, запищить, заскиглить, заторохтять...

– Томідушко, ось тут щоки треба б інакше зробити, не такі круглі. Чи далеко в тебе ніж-різець?

– Навіщо мені різець твій? Усе сокирою та захалявним ножиком зроблено. Ну-ну, покажи...

Глава дев'ята, а в ній про те, як проводжали
ікоморохів із Райгородки, і про дві зустрічі
Лучки з господинею Дівич-гори

Проводжали веселих до узлісся майже
всім селом (не вишли піп, ключник і сама ба-
риня). Потім залишилися тільки Луччині при-
ятелі. Учень їхав верхи, Головешка дріботіла,
тримаючись за кузов, з протилежного боку
воза. Одне на одного вони не дивилися.

– Ну, прощавай, майстре, – заговорив на-
решті юний Жиров-Засікин, жалісно скри-
вившись. – Бив ти мене мало, ну, не лупцював
майже, і матінці не доносив. Спасибі, що
навчив-таки читати нудні ті книжки... Якби
ще ти роду шляхетного, добрим би другом
був.

Він учепився за передню луку сідла,
звісився до Лучки й зашепотів:

– Коли государ цар і великий князь зро-
бить мене воєводою та відправить у похід

на турок, я тебе пожалую, візьму до свого полку, зрозумів?... І ось, дай руку. Дарую тебе цими гральними костями, вчора в Горобця-поварчука псарі відібрали та мені ними поклонилися. Вони заговорені, без програшу. Ти, ними граючи, добудеш собі золоту казну... А на казну ту купиш собі коня, панцер і шаблю, щоб було з чим на турок іти. Зрозумів?

– Спасибі тобі, пане Петре Ждановичу. Прощай!

– Прощай! – учень змахнув канчуком, хитнувся в сідлі назад, ледь не звалившись у віз, проте впорався. Розвернув кобилу і, взявшись у боки та оскалившись в усмішці, проскакав повз учителя. От і зник за поворотом зеленої лісової дороги.

– Забрався нарешті, – процідила Вешка. – Зійди до мене, Лученько! Зістрибни, зістрибни, люб'язний мій, не тут же нам прощатися.

Вони відстали.

– Що тобі наш панок нашіптував? Чи не про мене? Тоді холера його забори! Так жаль... Навесні розлучатися, хороводів не поведивши, на Купалу вінків не сплівши...

– Сама відаєш, пора нам прийшла ділова, промисел наш такий. І без того безбожно засиділися, Хвілю з ведмедем марно до останнього чекаючи. А, спасибі тобі ще раз

велено передати від усього гурту, славно ти нам одєжинки для ляльок зшила!

– То радість мені була, до тебе побути ближче... Але про що це ти говориш, гіркий ти мій? Усі ви, мужики, отакі: про справи та про справи, ти ось про ваш промисел. А ось я про нас обох, як бабі й належить, думала, думала й нічого кращого не придумала. Тільки от що. Через три роки ти приїдеш і викупиш мене, ми одружимося й поїдемо разом у Київ твій. Присягаюся, що буду тебе чекати вірно три роки, а якщо ти не приїдеш, то я... що ж, тоді переодягнуся парубком, втечу до Дикого поля і... І битимуся з татарами, аж поки не вб'ють!

– Мені пора, Вешко. А тобі не боязно буде самою через ліс повертатися?

– Мені-то чого боятися? Адже русалки мої родички, хіба забув? А ось ти їм краще не попадайся – залоскочуть.

– Мені й справді треба вже своїх наздоганяти. Прощай, Вешко!

– Встигнеш. З тебе клятви не беру, ти і без того до мене навіки прив'язаний. Ти вже пробач, що я тебе зачарувала, що присушила назавжди... Прощай, Лученько!

Вона обійняла Лучку, замружилася, ткнула холодним носом у його шию, і волосся її знову

пахнуло чи то полином, чи то відьминими коріннями. Відвернулася й побігла.

У голові в Лучки задзвеніло, ноги підігнулися, і він опустився на придавлену колією траву. Попереду замовкло тукання копит, потім прозвучали легкі кроки Бажена. Друг стояв над Лучкою й дивився в той бік, де щезла Головешка.

– Баженко, навіщо ти навчив мене тому замовлянню, як відсушити, навіщо велів триматися за хрестик? Так сумно, так порожньо, Баженко...

– Я з тобою давно хотів, дружочку, про ці ось справи поговорити, і все ніяково було, та й зараз знову якось воно не зовсім... Ти ось що, не вір тому, що про баб Томілка скоморошить або коли я щось ненароком бовкну. Вони, баби, теж люди й добріші за нас... Ми от тільки розумніші за них, але з цього – що за користь? А щодо замовляння – це якраз маячня бабська. Хіба можна шептанням викликати або знищити кохання? Дурниці... Уся справа в нас самих, у тобі. Ходімо.

І він м'яко підняв хлопця.

– Баженко, вона ж присягнулася чекати мене три роки! Ти тільки Томілці не скажи...

– Хто, я? Могила! Три роки... Через три роки обросте, де треба, солодким м'ясцем...

Ну, загалом, усі на селі побачать, що вона справжня красуня. Дур у неї з голови вийде, і висватає нашу Вешку справний мужик, і забуде вона свою дитячу клятву. Знаєш байку про те, як воєвода наказав нашому братові скомороху за п'ять років навчити ведмедя читати, інакше голову зрубає? Розумна дружина утішила бідолаху: «Бери гроші сміливо, адже за п'ять років або ведмідь здохне, або воєвода, або ти, моє золотко».

– Через три роки я приїду й викуплю її. Хай виходить заміж за кого захоче! Адже ми заробимо стільки, Баженко?

– Добре придумав. Доживемо – побачимо.

Перше, що вони побачили, підійшовши ближче до воза, були підошви чобіт Томілки, сяючі новими набійками. Томілка розплющив одне око:

– Можна нарешті їхати? Утішили дівку?

– Дай-но мені віжки! Дивися, Лучко, наш Голубок зовсім розтовстів на дармовому тому вівсі... Н-но, поїхали! Томілка, брате, ти ж не спав, думав. Чого надумав?

– Думав, куди нам тепер, без Хвілі, їхати.

– Адже вирішено вже, брате. На Україну – не талерів, так злотих, не злотих, так грошей заробити!

– Воно-то так, отамане, проте бають, що неспокійно на Україні.

– У них там, скільки себе пам'ятаю, завжди неспокійно. Запорожці з ляхами не можуть довго в мирі жити... Нам-то чого боятися, їдьмо!

– Що ж, виїхали в середу, день для того якнайкращий.

– Томілко, а як перейдемо рубіж? І коли відкрито, тоді де – в Путивлі або ж...?

– Та що це з тобою сьогодні, отамане? Іти відкрито – від дяка не відбрешешся, від воєводи не відкупишся. Ти ж місця знаєш, тобі й книги в руки.

– Добре. Під Путивлем, вище Макошевицького перевозу, знаю я зручний брід і до нього просіку. Місце таємне, перевірене. Тільки – береженого і Бог береже – до рубежу давайте до сіл не заїжджати: власті папери зажадають, тут біля рубежу з цим суворо. Запас є у нас, спасибі добрій барині... А зараз давайте Петрушку програємо. Те, що на Масниці в Райгородці грали, ти вже пробач мені, Томілко, для закордону не годиться. Справді, личаками гнилими закидають...

І все-таки вони наткнулися на людей. Було це вже недалеко від Путивля. Виїхали з

Чорного бору, і Бажен занепокоївся: не видно, мовляв, Дівич-могили. Боявся, напевно, що заблукав.

Нарешті, за черговим поворотом (дорога петляла біля узлісся бору), перед ними відкрилася висока могила.

– Що таке? Ніби та сама могила, але менша вполовину. І кам'яну бабу ніби корова язиком злизала. Так от воно що... Тпру, родимий!

Тепер усі побачили біля кургану вози, запряжені волами, і натовп мужиків із мотиками та лопатами. Копачі розривали курган, проходячи через нього з двох боків посередині, і кидали ґрунт на вози.

– Це, братці, землю для виварювання селітри добувають. Чи відаєш ти, Лучко, що для цього промислу годиться земля лише з курганів, городищ і стародавніх кладовищ? Чи зрозумів? Ті, хто вбиті були стрілами й сокирами, тепер після виварювання перетворюються на порох для вогненного бою, яким уб'ють ще багато інших. І мине ще років триста, і знову порох для нової війни знадобиться, а тут і сировина готова знов...

– Зайве базикаєш, отамане. Хто ж наважиться могили предків розоряти? Скажи краще, що робити будемо.

– Повертатися не можна, у лісі об'їзду немає. Уперед, як ні в чому не бувало. Ми ж у них гусей не крали, правда, Лучко? А на волах не наздоженуть.

Ніхто з копачів взагалі, схоже, не звернув на них уваги. Зате, коли залишалося до кургану не більш півверсти, рух там помітно пожвавився, сталося якесь сум'яття, і незабаром усі мужики, покидавши мотики та лопати, волів і вози, побігли на протилежний від скоморохів бік кургану.

– Там починається невідомо яка велика толока! – заволав Томілка, ніби товариші його сліпі недоумки. – Жени, отамане!

Бажен хльоснув Голуба вожжами. Меринок притиснув вуха й пішов риссю. Об'їхавши могилу, веселі, не змовляючись, скотилися з воза й ну проштовхуватися через натовп. Голова Лучки, нарешті, протиснулася між кисло смердячими сіряками, він тут же отримав ліктем у ніс, проте видовище було варте того...

Усередині нерівного кола личаків і запилених чобіт жовтів у розритій сухій землі круглий людський череп, довге пасмо густого русявого волосся ледь ворушилося там під вітерцем.

– Баба це, мужики!

– Та сама дівчина... Воячка!

– Хто тут штовхається? А ну назад!

Навколо голови розсипалися сіро-зелені уламки шолома, на шиї всередині сірого з різьбленням кільця проступали коричневі кісточки. Біля кістяка, покрикуючи на копачів, метушився, волочучи по землі за собою мішок, рудобородий пітний дядько в баранячій шубі. Ось він копнув ножом, відкинув його й підняв до очей запорошену рукоять меча. У землі, біля розчепірених тонких кісточок долоні залишився відбиток рукояті й смуга іржі – там, де було лезо. Рудобородий потер рукоять об свій довгий рукав, а коли блиснуло тьмяне золото, засопів, сунув здобич у мішок, затиснув його під пахвою та почав оббирати жовті бляхи, розкидані на грудях кістяка. Натовп ворухнувся, загудів.

– Ні сорому, ні совісті! Мало їм живих, уже й мерців грабують.

– Почекай, почекай, Миронко, почекай, святотатцю! Прийде ще ця покійниця цією нічю, прийде по свої гудзики... Не порадієш тоді скарбу!

– Ти ще поговори мені, худоба безрога! – рудобородий вирвав із землі сіро-чорний витий прут, потер об рукав, вилаявся й відкинув убік. Прут підкотив до ніг Лучки, і він із жа-

хом побачив на кінці його зміїну голівку, що глянула на нього блакитними, майже живими очима.

– Ти ким будеш, начальнику? Селітряний майстер, чи що? – прозвучав спокійно-глузливий голос Бажена.

– Хто це там варнякає, мужики? Виштовхайте чужака в шию! – не обертаячись, розпорядився рудобородий.

– Це прикажчик, хлопче, а майстер наш на варниці, біля казанів, – прогуділо з натовпу.

– Ось що, православні, послухайте добру пораду. Коли не хочете, щоб вас усіх на дибу й до вогню приводили, катували, посилайте гінця на варницю за своїм майстром, а ще краще – у Путивль до воєводи. А за цим спритником рудим пригляньте, щоби знайдене царське золото не приховав. Гайда, братці!

Скоморохи вибралися з натовпу, що зашумів за їхніми спинами, і без перешкод відїхали від кургану.

– Баженко, а навіщо ти їх тортурами лякав? Пожартувати хотів?

– Нічого собі жарти! Усе золото й срібло, Лучко, що в землі лежить, усе воно царське. І якщо десь знайдуть у землі скарб, і про те стане відомо, негайно наїде царів дворянин

з піддячим²⁴ і стрільцями. Ну, і починається розшук. Он Томілка про це краще знає.

– Отаман правду каже. У матері моєї посаг з такого знайденого срібла було зроблено: сережки там, висульки всякі... Один наш мужик на городищі²⁵ під ріпу цілину орав, дивиться: блиснуло щось. І підняв. Потім усім селом, до малих дітей, рили. Пішла поголоска про скарб, приїхав із Москви стольник і давай всіх, і діток малих теж, і матінку мою, тоді ще малу, вогнем і залізом катувати... Ну, видали йому дещо для порядку, а більшість селян, майже всі, тортури перетерпіли і срібло зберегли. Дід тоді коней купив. От тільки ненадовго багатство таке...

– Тут, друже мій Томілко, до диби справа, гадаю, не дійде. Це ж навіть не скарб, це з мертвяка знято. Цареві таке золото з мерців не потрібне теж. Він його візьме лише для того, щоб на церкву віддати. Попи, ченці – ті будь-яке поганське золото освятять, будь-яку гидоту перетравлять, шлунки у них міцні.

– Ох, не заздрю я, отамане, тому дурневі-прикажчику. Не помилює його дівка-воїн,

---

²⁴ *Піддячий* – у Росії XVII століття державний чиновник, як і дяк.

²⁵ *Городище* – місце древнього міста, згодом незаселене.

вона ж за життя богатирка була, полениця, недаремно ж їй насипано такий курган... Що їй варто недомірка цього рудого вночі придушити?

– Та ну його, дурня, до біса! У нас он є справи важливіші. Тепер місця пішли знайоми... Зробимо так. Станемо на стоянку в одній діброві, там місце заповідне, навіть колодязь викопаний. Переночуємо, а перед світанком, коли прикордонна варта вже точно спати заляже, проскочимо просікою – і на брід.

Чи треба дивуватися, що коли стали вони на ночівлю, не тільки сирий квітневий холод заважав Лучці заснути? Дівка-богатирка з кургану стояла перед ним, жива, у бойовому обладунку й загрожувала, язичниця, своїм виблискуючим мечем. Навіщо лякаєш, чого хочеш? Насправді давно зітліла ти, і навіть кістки твої розкидав жадібний прикажчик. Не було в твого народу письменних, не написали й не надрукували про тебе книжку, і навіть не знайшлося у вас майстра, щоб імя твоє викарбувати на твоєму кам'яному істукані... Немає тебе, розтанула твоя слава, зник твій останній слід у світі! І сама вона, дівка-полениця, ніби прислухавшись до його думок, зникла, нарешті, розчинилася в поволі сіріючому небі, серед чорних стовбурів дубів,

що виринали перед Лучкою з п'ятьми. Малий розштовхав друзів, розтриножив і запряг Голубка.

Дожовували на ходу. Лучка вів мерина за вуздечку, лівою рукою затуляючи очі від голих гілок, Бажен із Томілкою підштовхували воза ззаду.

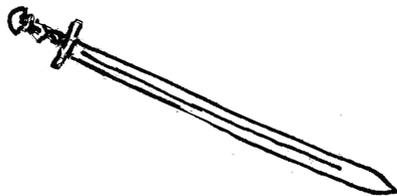
Майже зовсім розвиднилось уже, від усіх чотирьох валила пара, проте річка все не показувалася. На Бажена страшно було дивитися.

Ось пахнуло вогкістю, і відразу ж смикнув вухами й став Голуб. Лучка погладив його по морді:

– Давай, милий, давай, ще трохи.

– Голуб знає, що робить, – заявив Бажен, уже повеселівши. – Ми біля Сейму. Я чув, як риба плеснула. Тихо! Нашорошимо вуха, братці. Не напоротися б на сторожу.

Проте прислухатися їм було вже пізно.

Глава десята, що в ній Лучці не вдається побачити, як заряджають справжню пицалю, а ще розповідається в ній про нечувану доброту і справедливість пугтивальського воєводи

рислухатися було пізно, бо прокинулися птахи й зчинили такий галас, що себе важко стало розчути.

Скоморохи проштовхнули віз туди, де ліс переходив у чагарник і видно вже було туман над Сеймом. Лучка вирушив на розвідку. Виставив голову з кущів і подивився ліворуч – чисто, прямо – у тумані проступив такий же дубняк на чужому, польському березі, повернув голову праворуч – і побачив у двох кроках безвусого пішого стрільця з пицаллю в руках, що витріщився на нього, на Лучку. Стрілець, не змінюючи здивованого виразу обличчя, розтягнув губи в усмішці й поманив малого

пальцем. Той, оговтавшись, кинувся в гущавину, але встигнув побачити, як стрілець смикнув ствол пищалі догори і що обличчя його скривилося...

Гуркнув постріл. Птахи замовкли на мить і засвистіли знову. Бажен, кинувшись, повернув до воза Томілку, що пустився було бігти, і повернувся спокійно на своє місце. Лучка заплигнув на воза й притиснувся до Бажена. Той запитав:

– Наші хоч?

– Стрілець, – по-дурному посміхаючись, відповів малий.

– Наші. Службу несуть – хоч це мене тішить.

Куці затріщали, і новий Луччин знайомиць вибрався з них, тримаючи руку на головці шаблі. Другий стрілець, бородатий, з пищалю напоготові, тримався позаду.

– Хто такі?

– Та скоморохи ми похідні, люди князя Івана Борисовича Хованського. На Путивль прямуємо та щось заблукали. Показали би ви нам, служиві, дорогу...

– Нічого собі Путивль..., – почав було задиристо перший стрілець, але другий обірвав його:

– Поглянь краще, Шостачку, що на возі в них.

Той підійшов, перевалюючись, спихнув з воза Лучку й заглянув під рогожу.

– Зброї не видно. Ти диви, маски-то які кумедні! Волинка, гудок...²⁶ Схоже, що справді скоморохи. А дивися, дядьку Іване, ось у цього цибатого – пика й справді розбійницька!

Томілка, не образившись на таку похвалу, скривився прекумедно. Шостачок захихикав. Бородань велів йому взяти мерина за вуздечку й виводити до броду. Сам втиснувся в куці, пропустив віз і пішов ззаду, не опускаючи пицалі.

– Дядьку, прибрав би ти свою гармату, га? – попросив лїниво Бажен. – Навіщо тобі нас, веселих, боятися?

– Послужи, красеню, з моє в порубіжних містах, і тоді я до твоїх порад прислухатимуся.

Віз викотив на мілину, скоморохи огляділися, і тут Бажен заскрипів зубами: пісок на обох берегах Сейму був зритий копитами і покреслений коліями, а праворуч від тієї просіки, якою вони пробиралися до річки, спускалася до броду бита, розїжджена дорога. Отаман замість таємного броду вивів гурт на Макошевіцький перевіз, що охоронявся!

---

²⁶*Гудок* – старовинний струнний смичковий музичний інструмент.

Тут же, на мілині, бородань наказав розв'язати віз, і вже сам, тепер прискіпливо, оглянув поклажу. Постояв, подумав, потім свиснув двічі. З кущів з'явився стрілець із карабіном за плечима й двома кіньми в поводах.

– Сідай, Шостачку, у сідло. Відведи цих пташок перелітних до приказної ізби. Розповіси там піддячому, як спіймали їх. І дивися мені, спочатку заряди пицаль і тримайся, як учив тебе, усю дорогу ззаду, щоб, не дай Боже, якихось витівок над тобою не вчинили. Скоморохам пальця в рота не клади... Про зміну там нашим нагадай.

– Сиро тут заряджати, дядьку Іване, – по-скаржився Шостачок. – Хай краще Тренка дасть свій самопал²⁷, набитий – добре, дядьку Іване?

Старший повернувся до нього спиною. Третій стрілець, підїхавши, покірно помінявся. Лучка гірко зітхнув: він встиг уже зрадіти, що побачить, як заряджають справжню бойову пицаль.

---

²⁷ *Самопал* – рушниця з коліщатковим крем'яним замком, тоді як у пицалі був ґнотовий замок.

Старший повернувся до нього спиною. Третій стрілець, підїхавши, покїрно помїнявся. Лучка гїрко зїтхнув: він встиг уже зрадіти, що побачить, як заряджають справжню бойову пищаль.

Через двї години скоморохи, супроводжуванї пильним Шостачком, вїхали в Путивль через Конотопські ворота. Посад, хоч і був захищений мїцною стїною, нагадав однак Лучці українські села, про які розповїдав йому тато: тут покривалися вже першим навеснї зеленим пухом яблунї в садах, чорніли скопанї городи. Попетлявши, вулиця уперлася у ворота острогу, як і посад, оточеного ровом, тїльки глїбшим, та й стїни були потужнїші й вищі. З бїйниць трьома рядами стирчали жерла гармат.

Знову копита простукали мостом, і подорожнї опинилися серед високих, у три й чотири поверхи, строкато розписаних яскравими фарбами будинків, мїж якими підїмали свої кольоровї куполи церкви, дерев'яні та кам'яні, з переходами й гульбищами. Ще на посадї Лучка почав було лїчити церкви, проте збився... Очі його, зголоднїлі за зимове сидїння в Райгородцї, усе не могли насититися.

– Що, до вподоби тобі? – скучно промовив Бажен. – Недаремно тутешні хваляться: «Путивль-городочок – Москви куточок».

Шостачок, який у місті виїхав наперед, перетнув маленьку площу, прямуючи до дерев'яних хоромів, і спішився під високим ґанком, біля якого нудилися двоє стрільців у блакитних каптанах і з бердишами.

– Здорово, браття! Петрухо, господá наші воєводи чи на місці? – взявшись у боки, запитав Шостачок.

– Пан воєвода Александра Матвійович у приказній ізбі, а князь Владимир Прокоф'їч у від'їзді, – відповів один із караульних, байдуже поглядаючи на скоморохів.

– Знову мені, сироті, не поталанило! Куди ж подітися, піду докладати, а ти пильнуй, брате, за цими пройдисвітами.

Молодий стрілець зняв шапку, перехрестився й піднявся на ґанок. Томілка дзвінко зашептав Баженові:

– Поїздка наша коту під хвіст! Посадять, іроди блакитні, до в'язниці. А поки відсидимо, розкрадуть снасті; про мерина ж і подумати боляче...

– Ну винуватий я, Томілушко, що не на той брід гурт вивів, так накажеш мені тепер на

коліна перед тобою стати? А? Якщо воно допоможе тобі, давай стану.

Почувши таку розмову, Лучка з новою жадібністю завертів головою: що побачиш потім із в'язниці? Спочатку знайома постать не зупинила його уваги, потім він знову знайшов очима мужика, що вже повертав у провулок...

– Дядьку Андрію! Бубонисте!

Перехожий обернувся, просяяв і підтюпцем підбіг до скоморохів.

– Еге! Веселі із Зибківського ярмарку! А я дивлюся: ніби й вони, але ж ті з ведмедем були...

– Дядьку, нема часу на пусті балачки, – зачастив Бажен. – Ми в халепу вскочили, виручи нас, неповинних. Візьми до себе, поки суд та діло, віз і мерина нашого! У боргу не залишимося.

– Це що ж... Справа така... Варта ваша де?

Караульний Петруха мовчки відвернувся і протягнув ківшиком вузлувату долоню. Бажен, зриваючи гудзики, висмикнув із-за пазухи гаманець і щедро відсипав; Петруха кивнув і пальцем указав на товариша. Бажен додав, вихопив з-під рогожі мішок із їстівним і хльоснув віжками Голубка. Андрійко Бубо-

нист зловив віжки й зник у провулку, на прощання вигукнувши:

– Отутечки ж, у Спаському, і живу!

Двері, що виходять на ганок, різко відчинилися. Шостачок очманіло скотився сходами, оглядівся й заволав:

– Тримай, тримай їх!

– Навіщо галасуєш, хлопче? – узяв його за лікоть Бажен. – Тут ми.

– Тут... А віз де?

– Твоя правда... Хлопці! – сторопіло озируючись, закричав отаман. – Воза вкрали!

– Хутчіш! Воєвода гнівається, – від старанності стрілець боляче підштовхував Лучку дулом пицалі.

У просторій світлиці за столом сиділи воєвода й дяк, а коли скоморохи до землі поклонилися воєводі, малий, трохи забарившись, встиг розглянути й миршавого приказного: той, поставивши праву ногу на лавочку й тримаючи на коліні чвертку паперу, був готовий записувати.

– Хто такі? – грізно запитав молодий, густобровий і, судячи з усього, дуже діловий воєвода.

Бажен відповів, і приказний вправно записав його слова.

– Лазутчики? – проревів воєвода.

– Ні, государю воєводу, – дивлячись йому в очі, тихо відповів Бажен. – Ми, як казав я вже, скоморохи. Хотіли ось до Путивля потрапити, городян і стрільців повеселити, та в Чорному бору заблукали.

– Чого ж ви тоді заповідною стежкою пробиралися? Та ще глухою порою... Пиши, піддячий: «У злочині своєму не призналися...». А зараз поклич Оську-ката, та щоб із кліщами. Будемо розпеченими кліщами правду витягати.

Товстий дяк, що задрімав був, розплющив очі:

– Государю мій Олександрє Матвійовичу! Другий уже раз за сьогодні тобі нагадати наслідуюся: всемилостивий государ наш до Фоминого тижня катувати не дозволяє. Почекай днів із десятків.

Воєвода крєкнув і надовго замислився. Потім запитав уже спокійніше:

– Звідки їхали, молодці?

– Зимували ми, государю воєводу, у селі Райгородці сина боярського Ждана Федоровича Жирова-Засікіна.

– Чи в доброму здоров'ї залишили сина боярського? – похжавився воєвода.

– Ждан Федорович другий рік із посольством у німцях.

– А як звать його дружину?
– Ганною Василівною, государю воєводу.
– Мабуть, не чує вже нічого ся старенька?
– Яка старенька, государю воєводу? Пані Ганна Василівна молода ще, як це... наче кров з молоком, красуня.

Воєвода молодецьки крякнув і знову замислився. Дяк позіхнув і гидливо промовив:

– Государе мій Олександрє Матвійовичу! Не пади ти порох даремно. Які з них, із цього дрантя, польські лазутчики? Ти подивися хоч ось на цього: недоумкуватий, слину пускає. – Томілка скорчив пику ще жаліснішу. – Батогами для чину вигладити, пеню з них виправити – і в шию...

– Почекай, Фроле Микитовичу... Ти, Зюзько, залиш усі снасті свої на лавці та піди прогуляйся. І не смій мені підслуховувати – ніс твій довгий на сторону зсуну!

– Марно збираєшся бісер перед свинями метати, государю...

– На безриб'ї і рак риба, Фроле Микитовичу... Слухайте, хлопці, ви ось із болота вибрались, із лісу вийшли, що на світі білому робиться, не знаєте... Вам і так згодиться. А государеві царю й великому князю Михайлові Федоровичу в його царському чині необхідно знати, що в навколишніх державах діється,

для найважливішої його, государя нашого, таємної справи... Чи зрозуміло говорю?

Бажен поклонився, а за ним і Томілка з Лучкою.

– Я відправляю вас на Україну, до Києва, довідатися достеменно про тамтешні події. А повернувшись, доповісти особисто або звідти листом донести. Грамотний є?

Бажен виштовхнув уперед Лучку.

– Добре. Отже, донести листом... Запам'ятайте відразу, тримайте в голові міцно. Маєте розвідати достовірно, таємним способом, за такими статтями. Перша. Чи правда, що поляки готуються з козаками-черкасами воювати? Стаття друга. Де стало табором польське військо? Третя стаття. Білорусці до козаків чи не пристають? Четверта стаття. Чи не хочуть поляки, черкасів повоювавши, приходити на нас військовими великими людьми? Так, начебто все... Запам'ятали? І ще одне найважливіше доручення. Розшукати в Києві купця-грека Настаса Петрова, взяти в нього на письмі або ж розпитуванням усі відомості та дізнатись, чого це він, Настас, не приїхав до Путивля й чому не прислав звістки листом? Того, що Настас у Варшаві дізнається, вам самим ніколи не довідатися.

– От і шпигуна найціннішого цим глу-
мотворцям видав. Не до вподоби це мені,
государю мій...

– А ти, дяче, суперечити мені, воєводи,
надумався?! Що нам з твоїх купців користі?
Де Настас? Чому Андрійко Бубонист досі не
пішов по нього?

Дяк повільно піднявся з лави.

– Государю воєводо, та вони, блазні ці убогі,
не тільки по-польськи, а й по-українськи не
розуміють.

– Малий наш родом із Києва, – знову
отаман виштовхнув наперед Лучку, – а жив у
Чернігові.

– Чуєш, дяче? Та вони ж і самі збиралися
до Києва на промисел – хіба я не вгадав, хлоп-
ці?

– Ти, государю воєводо, на сажень крізь
землю все бачиш, – сумно зітхнув Бажен. –
Покірної голови й меч не бере!

– Бачиш? Ось вони й підуть собі про-
мишляти. Поляки звикли, що ми купців
і ченців на розвідку відправляємо, а на
скоморохів ніяк не подумують!

– І все ж, мислю, їх одних, ненавчених, від-
пускати не можна. Тільки гроші пропадуть.

– Тоді відправлю з ними Андрійка Бу-
бониста. У мене він відмовитися не посміє!

Послати стрільця по нього, а другого по спаського протопопа, щоб цих волоцюг до присяги привести. Ніби все... Ні, ось ще це. Видай їм на підйом... три рублі.

Дяк підняв кошлаті брови, важко встав з лавки, протопав до кованої скрині, зітхнувши, зняв із шиї ключа... Воєвода став повторювати завдання, потім сам пішов погнати стрільця до Спаського собору.

Коли Бажен прийняв гроші, усі повторили за похмурим протопопом слова присяги, що грозили страшною карою на тому й на цьому світі за видачу государевих великих таємних справ, і поцілували на тому хрест з Євангелієм, воєвода наказав:

– Виїхати завтра ж, удосвіта. Руку, руку цілуйте за велику за милість і довіру! Фроле Микитовичу, зараз же накажи послати по Андрійка.

– Государю воєводо, ми його знаємо. Самі тобі Андрійка покличемо, – шанобливо озвався Бажен.

– А ти, дяче, говорив... Та це ж орли!

Скоморохи, що за півгодини перетворилися на розвідників-шпигів, вийшли, кланяючись, і воєвода знуджено сказав дяку:

– Щоб не забути... Ти, Фроле Микитовичу, запиши, що дав я веселим п'ять рублів, та

візьми ще два рублі з казенних грошей і віддай піддячому своєму, Зюзі. Шапка на ньому до того паскудна, облізла вся – дивитися не можу вже... Хай нову справить.

– За що йому, Зюзці, такий подарунок?

– А так. Війни з Польщею не уникнути. Міркую я, що за Смоленськ воювати доведеться, а якщо повстання на Україні завирує не на жарт, а козаки з митрополитом київським знову попросяться під високу царську руку, тоді в похід ще раніше доведеться виступити. У полі шабля чинів не розбирає... «Накопляйте, – сказав Златоуст²⁸, – на час смерті своєї добрі діяння». Я сьогодні, дяче, добрих справ і понакоплав; бачиш, ще й скоморохів на прощання не висік.

---

²⁸Златоуст – Іоанн Златоуст (бл. 347–408) – вселенський святий, візантійський учитель церкви, богослов. У древній Русі під його іменем переписувалися й повчання, що йому не належали.

Глава одинадцята. Читача в ній чекає знайомство з родиною Андрійка Бубониста і частково - із вмістом його заповітної скриньки

у і влипли, краще вже було б під батог, – бідкався на ходу Томілка, що назвався під час присяги Євсейкою Петровим сином Стуковим.

– Не скигли, брате. Ця біда ще не біда, аби більша не була... Сюди нам, у провулок. Як на гріх: перехожих немає, запитати нема в кого...

– Баженко, чуєш?

Тепер уже не тільки Лучка, але й інші почули, як хтось недалеко грає, помиляючись безбожно, на гудку танцювальну пісню. Звуки доносились із-за блаженського паркана поруч із низьким, у землю врослим будинком, обмазаним глиною й побіленим.

Бажен постукав. У хвіртці зразу ж показалася висока дівчина, зміряла скоморохів зневажливим поглядом блакитних очей і закричала:

– Ось і вони, слава Богу! Хутчій забирайте своє бісівське знаряддя, і щоб я його більше...

– А чи є, люб'язна дівчино, у садибі людина чоловічої статі, батько чи брат твій, з ким побалакати можна було б? – спитав, зсунувши свої ніби намальовані брови, Бажен.

– Заходьте, заходьте, гості дорогі, – пролунало за спиною дівчини, і вона зникла, ніби висмикнута з хвіртки. На її місці з'явилася чудернацька постать у масці Сміхуна, у потішному каптані Бажена та зі смичком-погудальцем у руці. Лучка, придивившись, упізнав за кривими ногами, Андрійка Бубониста.

– Звиняйте, молодість пригадав. Заходьте, мою дурку не слухайте. Що, обійшлося?

– Як сказати. Тебе, дядько, воєвода кличе. Ми ж, коли дозволиш, у дворі почекаємо.

– Дивно це ви – із злочинців та до воєводи в посильні! Біжу, тільки переодягнуся... А меринка вашого я біля хліва прив'язав.

До хати Бубонист забув їх запросити, надто квапився. Усілися на возі. Отаман прижму-

рився на сонце, вийняв з мішка по сухарю й по цибулині на брата. Потім крикнув:

– Хазяйко! Хоч кваском би пригостила!

Замість пригощання зі сіней пролунало пискляво:

Сватався за Машеньку з села скоморох,

Казав-розказував про маєток про свій:

«Є у мене, Машенько, є волинка і гудок».

Тьху!

– Нещастя за нещастям у цій родині, – голосно поспівчував Томілка. – Спочатку батечку, а потім дочці ведмідь на вухо наступив!

У сінях щось стукнуло.

Лучка пішов шукати Голуба. Меринок теж вирішив уже, напевно, що там, біля приказної ізби, вони розлучилися назавжди. Він радісно зустрів Лучку, поклав другові на плече розумну голову. Малий згодував йому скориночку й зашептав у тепле волохате вухо:

– Чуєш, Голубку, ми таки йдемо на Україну. Може, й розшукаємо когось із родичів... І знайдеться в нас багатий дядько, багатий-пребагатий, і обдарує мене золотою казною. Тоді я куплю тобі найкращий зелений луг відпочивати, Баженові справляю новий

оксамитовий каптан, блакитний із золотою ниткою, а собі... собі накуплю книжок і пряників.

Він заплющив очі й спробував уявити собі цього доброго, багатого дядька, але обличчя дядька виходило дуже схожим то на батькове, то на обличчя Бажена, а то й зовсім розпливалося... А ось тітку він побачив, як живу: красива, як господиня Райгородки, у такій же парчевій кичці на голові, тільки ще добрішою вона була, ще сердечнішою...

– Лучко, давай-но до нас!

Там, біля воза, Бажен і Томілка схилили повинні голови перед засмученим Бубонистом.

– Через вас, чортів, знову в цю халепу вскочив... Та що це я тут, на дворі, ляпаю язиком? Ідіть до хати.

У хаті розсілися на лавках. За завіскою біля печі хтось возився.

– Матрьоно, не ятри ти мені душу, зникни з очей! Про справу нам бесіда.

Дівчина хотіла, ідучи, хлопнути дверима – не вийшло, бо вони насили зачинялися.

– Що дивитися? Так і живу. Служба не прибуткова, куди вже... Своїх більше витратиш, а потім спробуй із казни вибити:

тільки через Москву, треба чолобитну подавати. Е-е-х, знову їхати!

Бажен розсміявся й запитав:

– Що ж ти нам, дядьку, у Зибкові дзвін великий відливав, що з литаврами служиш, що в походи на кримських татар ходив?

– Служив і ходив – та тільки років десять тому пробив мене татарин стрілою. Ледве покійниця моя Степаніда, вона у мене зналася на травах, відчитала, виходила. От і знайшов тодішній воєвода мені нову, по силі, службу – а ну її зовсім!

– А на ярмарку тоді навіщо тинявся?

– На Зибківському? Були там купці з Вільна й один старий мій знайомець, львівський...

– Нам у твою службу не встрявати, – сказав, як відрізав, Томілка. – Притиснув нас воєвода – добре, сходимо разок, зробимо. Отамане, ти передай йому, чого там воєвода вимагав, адже ти запам'ятовував.

– Ти, дядьку, сам про все, мабуть, відаєш.

– А як же! Це я до Настаса ходив зимою, не застав, він ще у Варшаві був...

Двері відчинилися. Молода господиня стала в них, взявшись у боки.

– Тату, ці ось гості поселяться в нас, чи як? Кашу і на них ставити накажеш?

– Чи як... Ти ось що, Матр'юно, збери мені мішок у дорогу. Грошей добув сьогодні, тобі залишу... І не ревіти мені там! Уранці з'їдемо з двору.

– Дочекаєшся ти в мене, ревіти, – цього разу їй вдалося-таки грюкнути дверима.

Андрійко нахилив сиву голову до столу й зашептав:

– Біситься, що знову йду. Боїться за батька... Їй ці всі розвідки – ніж гострий!

– Боїться сама залишатися, – кивнув Бажен.

– Чого їй боятися? Грабувати в нас нічого. Караульні вважай поряд. Та й самопал я їй завжди залишаю набитим.

Услід за ним і веселі подивилися на стіну, де висіла рушниця. Була вона безбожно подряпана й потерта, проте видно було, що колись мала господаря і більш знатного, і багатшого... Навіть Лучка здогадався, що самопал турецької роботи.

– А чому з собою не береш?

Бубонист тільки відмахнувся від отамана.

– Ну, дядько, ти як хочеш, а я голірuch іти не згоден, – Бажен озирнувся на своїх. Томілка похмуро кивнув, Лучка захоплено витріщився. – Візьми ці два рублі, піди, чолом б'ю, добудь дві пицалі малі, з короткими стволами, але

щоб злі були, свинцю до них, порохівницю із порохом... Усе просте, без витребеньок отих, – показав на стіну, – проте надійніше щоб...

– Не второпав, чи що? – покосився на нього Бубонист. – У нашій справі безпечніше без вогненного бою. Стануть обшукувати, знайдуть – а навіщо веселим пістолі?

– Я, дядьку, їх у возі заховав би, так у полудрабок²⁹ врізав би, що не знайти. Долото та пилака знайдуться?

Господар подумав, кивнув, піднявся з лави, підійшов до скриньки, що стояла в темному кутку, нахилився над нею, затуляючи. Спина його сторожко напружилася. Веселі дружно відвернулися.

Скрипнуло, легко продзвеніло, потім хлопнула кришка. Бубонист обережно поклав на стільницю дві малі пиццалі, порохівницю з бичачого рогу, прикрашену нехитрим різьбленням, шматок свинцю й велику кістку з насвердленими в ній неглибокими дірками – у чому кулі відливати.

– Набиті. Годяться?

– Чи дозволиш випробувати? – запитав Бажен, зводячи пружину в одного з пістолів.

– Зажди, приягну поліно.

---

²⁹Полудрабок – поздовжній брус у возі.

Березове поліно було поставлено на край столу. Отаман примружив ліве око. Томілка відсахнувся. Сталеве коліщатко крутнулося, з кременя посипалися іскри, на полиці слабенько спалахнуло. Осічка? Бажен трохи почекав і з опаскою поклав пістоль, де взяв.

– Дай-но сюди, – Бубонист поколупав жовтим нігтем на полиці, вправно натрусив туди пороху з порохівниці та знову скрипнув пружиною. – Надто довго валялися в скрині.

– Дядечку, мені дай, мені, – сам не вірячи, що йому дозволять, підхопився Лучка. Господар переглянувся з Баженом і, легко поклонившись, рукояттю вперед, протягнув малому зброю.

Знову спалахнуло на полиці, потім, за мить, оглушливо бахнуло. Світлицю заволокло димом. Лучка закашлявся й опустив пістоль.

Бажен підняв з підлоги поліно.

– Поцілив, молодець. І кулька глибоко сидить. Ну, спасибі, дядьку!

– Баженко, можна я тепер сам заряджу?

– Почекай трохи, – отаман підсунув до господаря жменьку срібла. Той відправив її на колишнє місце.

– Як, хлопці, приймаєте до гурту?

– Що ж, коли сам государ воєвода за тебе просить, куди нам подітися? Тільки ти,

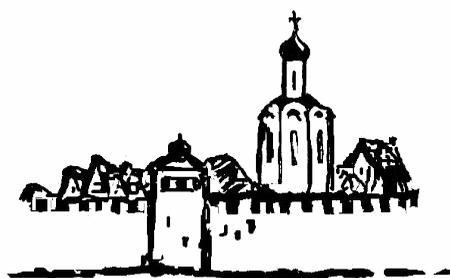
дядьку, краще литаври з собою прихопи. З гудком у тебе того... Те й та як його, – жовчно зауважив Томілка.

– Підучуся, хлопці, підучуся, – безтурботно відповів господар і раптом завмер, вслухуючись.

– Що ж це, люди добрі, у хаті робиться? Тепер у світлиці палять! О Небесний Владико, чому не скрутиш ти їм, розбишакам, шиї набік?! – голосила в дверях задихана Матрьона.

Вранішнє сонце застало гурт уже за містом. Розумний Голубок підкотив знову воза до стрілецької застави, і все той же похмурий дядько Іван указав скоморохам таємний брід, що не охоронявся поляками. На тому боці жодної живої душі не зустріли вони до самих Ромен.

Глава дванадцята, а в ній скоморохи
зупиняються на ночівлю в Чуріловому
замку й дізнаються про останні новини
від боярина в личаках

– Обрий провідник – половина справи! – струснувши сивими кучерями, похвалився Бубонист. – Шлях хоч і не найприбутковіший для вашого... тобто для нашого скомороського промислу, зате безпечний. У Ромнах як нас зустрічали, а? І в Срібному добре заробили.

– Дороги тут худі, – занудливо відзначив Томілка. – І хіба це заробіток? Ти, дядечку, тільки в мідяні свої тарілки й умієш бити. Хвілю б сюди з Мишком...

Бубонист скривджено відвернувся. Отаман, натомість, не вступився за нього, як зазвичай, та й інші, втомившись за день, проведений у дорозі, мовчали, аж поки не показалася за горбом вежа якоїсь фортеці.

– Що там, дядьку Андрію? – пожвавився Лучка. – Яке це місто?

– Знайшов теж мені місто... Чурилів замок це, володіння пана Тишкевича, воєводи Київського. Зараз сам побачиш.

Голуб, киваючи старанно головою, витягнув воза на гребінь пагорба, і всі побачили на наступному горбі високий чорний замок. За ним розсипано було хатки, а біля деяких із них красувалися сади, уже зелені, веселі.

– Лучко, перелічи-но двори!

Малий почав, ворущачи губами, загинати пальці спочатку на лівій руці, потім на правій, далі знову на лівій.

– Тринадцять дворів, отамане.

Зараз же гурт дружно плюнув через ліве плече й хором видихнув:

– Цур мене, цур, цур!

Мерин, на них покосившись, і собі хвостом відмахнувся, ніби від мухи.

– Не варто й затівати нічого, – озвався Бажен. – А замок-то ветхий і, схоже, не має хазяїна.

– Тут, отамане, не Дике поле, тут безхазяйного нічого немає. Нежилий він, замок, це точно, і, коли не йти на хутір, то переночувати там разок можна. Усе-таки дах над головою.

Біля кріпосного рову Лучка розпріг Голубка, стриножив його й пустив на молоду траву. Рів був напівзасипаний, а під бійницею нижнього ярусу валялася, задерши іржаве жерло, велика чавунна гармата.

– Баженко, от із неї б пальнути, а?

– Допоміг би краще...

На руках, обережно ступаючи по уламках підйомного моста й сміттю, перетягнули вони воза через рів і вкотили у ворота, відчинені, з давно зірваними з петель стулками. Внутрішній дворик був довгий, але вузький; звідси стіни замка здавалися ще вищими. Кам'яні стіни зведено було тільки на висоту трохи більше людського зросту, верхнє житло, сходи, горища й башти, складені з товстих чорних колод, загрозливо скрипіли під поривами вітру.

– І меринка на ніч завести можна, – похазяйськи оглядаючись, бурмотав Бубонист, – і погрітися, юшки зварити є де...

– Не спалахне? – підняв голову Бажен.

– Була тут і поварня, а коли треба швидше – то ось де, – і Бубонист зник у темному дверному отворі праворуч від воріт.

Лучка сунувся за ним і опинився в невисокій мурованій башті. Склепіння стелі її звужувалося догори й переходило в димар, а

в ньому синів шматочок передзахідного неба. Чіпкі пальці Томілки прошттовхнули малого вперед, і його чоботи зарилися в товстий шар попелу.

Томілка втягнув повітря носом і хижо оглядів закопчені стіни.

– Ну і славний же дух тут, братці!

– Аякже. Колись караульні грілися взимку, а восени селяни шинку коптили, ковбаси...

– Зваримо кашу тут, дядьку. Справді, смачніша буде!

Вони вечеряли, коли тривожно заіржав Голуб, і майже відразу ж у дворику зашаруділи чийсь м'які кроки. Лучка, покоряючись погляду отамана, вискочив з башти й побачив мужика в сірячині й личаках, зі старовинним ґнотовим самопалом на плечі. Мужик, потираючи голене підборіддя, роздивлявся в напівтемряві русалку, цією зимою намальовану Лучкою на тильній дошці вазового кузова.

– Ось такі, говорять люди, біля Києва, під горою Звіринцем плюскочуться. То твій мерин? Ти хто, хлопче?

Лучка запросив його до башти.

– Хліб та сіль!

– Прошу з нами обідати, – поклонився, піднявшись, Бажен.

– Спасибі, я вже вечеряв. Що ви за люди?

– Ми скоморохи похідні, добра людино. А ти хто будеш?

– Боярин я буду, – сказав мужик, явно відчуваючи себе ніяково. – Нас тут, на хуторі, таких... хе-хе... бояр споконвіку п'ять дворів. Королю його милості податків не платимо, але несемо службу сторожову, із самопалом і на коні.

Бубонист розчесав пальцями борідку й ввічливо встряв до розмови:

– А що чути про пана Тишкевича? Та ти сідай, не бійся, сідай, пане боярине.

Боярин зітхнув і влаштувався біля багаття. Бажен обтер чарку полою каптана, плеснув у неї з похідної фляги, і з поклоном підніс пригощання гостеві.

– Так от, панове скоморохи, – пригостившись, почав чурилівський боярин, – зараз, скажу я вам, не найкращий час, щоб із сміхами приходити сюди з Московської держави... Що ж до пана Тишкевича, то його тут років із двадцять не було, його маєтки в нашому повіті давно в оренді, орендар же, віри іу-

дейської, утік днів чотири тому. Король його милість оголосив збір усієї шляхти на війну – посполите рушення.

– На кого ж збираються? – знудженим голосом запитав Бубонист. – Невже з турком воювати?

– Ні, добродію, козаків з лиця землі зносити, запорожців, а з ними й усіх русинів навіть і до Московської держави. Із церков хочуть костьоли поробити, а в інших – стайні, – боярин округлив очі. – А козаки до нас навідалися, і орендар пан Шмулевич од них утік, а козаки панське стадо прудко до війська погналі, на солонину.

– Кажеш, втік орендар? – зареготав Бажен.

– Аякже, своє здоров'я поберіг! Навіть шкатулку свою з талерами та борговими квитанціями козакам залишив. Зараз усі панки та орендарі тікають під захист жовнірів, вояків польських. А нам, православним, теж не солодко. Бо Військо коронне може голову знести тільки за те, що русин, за те, що православний. Пан Лащ, коронний стражник, на Київ ідучи, містечко Лисянку до останньої людини, звір, вирізав на саме

свято Великодня³⁰. Не кращий час, панове, для сміхів...

– Спасибі за відомість, – сказав Бажен.

– Постій, отамане, – устряв Бубонист. – А що говорять... що мовять, пане боярине, ось про що: де збираються козаки, хто гетьманом у них і хто в поляків?

– У поляків як був пан Станіслав Конецпольський гетьманом коронним, так і залишається. А козаки, ті, що в козацькому реєстрі³¹, розділилися: хто до поляків, хто до бунтівних козаків, які з реєстру виписані та гроші від короля не отримували. Вони – до Переяслава, а гетьманом там запорізький козак Тарас Федорович прозванням Трясило.

---

³⁰Про цей злочин Самуїла Лаща-Тучапського (бл. 1588–1649) свідчить Львівський літопис під 1630 р. Стражник великий коронний – польський військовий чин. Якщо військом командував король, стражник займався безпекою війська на марші й у таборі.

³¹*Реєстр* – список українських козаків, що перебували на службі в Речі Посполитій. Вони не сплачували податків, не виконували селянських або міщанських обов'язків й отримували щорічну платню від короля. Реєстрові козаки легше йшли на угоду з урядом під час повстань, їх старшина не раз зраджувала інтереси рядових учасників козацьких заворушень. Збільшення реєстру було постійною вимогою козацької маси.

До нього й мужики з косами сходяться. Хочуть вони поляків перемогти, а тоді вже піти їх із Києва й усіх міст виганяти. Узнають ляхи³², дай Бог, що воно таке – козак! Спасибі за пригощання, але завтра, прошу, їдьте собі. Час зараз не такий, щоб у гостях засиджуватися.

Проводивши гостя, Бажен повернувся до вогню. Стемніло вже зовсім.

– Що робити, дядьку Андрію? Відомості, гадаю, важливі... Може, повернутися з ними комусь до Путивля?

– У Путивлі все це відомо та й на Москві теж. Ось тільки хіба про кровопролиття, що Лашучинив, не знають – тепер козаки озляться ще більше... Треба терміново пробиратися в Київ. Сюди, до бояр цих, новини на третій рік доходять!

– Дивно-то як: Чурилів замок і бояри. Певно, тут богатир Чурило Пленкович жив, – тихо вимовив Лучка.

– Ще чого..., – протягнув отаман, що задумався про своє, і раптом пожвавився. – А справді? Взяти Іллю Муравленіна, так його мощі в київських печерах лежать. Чому б тут

---

³²Ляхи – поляки.

не бути місту Чурили? Це земля руська, стародавні богатирські місця. Ілля, той у Сіверській землі народжений, а воював тут, на Україні, і померти в Київ прийшов...

– Е, хлопці, не до богатирів зараз тих!

– У тебе, дядечку, своя служба, – старанно вичищаючи скоринкою дно казанка, озвався Томілка, – а от мені приємно в домі у богатиря Чурили Пленковича переночувати. Усе ж таки своя людина, руська, не лях лукавий...

Глава тринадцята, в якій гурт знайомиться з князем Костянтином Вишневецьким і вїжджає в Прилуки під звуки музики та в благородній шляхетській компанії

Господар Прилук – своя людина, православна, не лях, а роду старовинних руських князів. Батьки його, молодого князя Вишневецького, міцно віри предків трималися й за неї стояли. Особливо ж мати його, княгиня Раїна Яремівна. У неї самої, небіжчиці, мені не доводилося бувати. А от люди її не раз допомагали, може і тепер не відмовлять, – неквапом пояснив Бубонист.

– Років-то йому скільки, молодому князеві Яремі?

– Років сімнадцять, отамане. Ми його й не побачимо, він більше в замку своєму, Вишневці на Волині, живе, зараз у німецьких землях навчається. А в Прилуках його матері кам'яні хорони, і тут поряд, у Густині, в монастирі архімандрит Ісай був її духовний батько...

– Ось вони, Прилуки!

З високого пагорба, куди їх вивела дорога, Прилуки можна було роздивитися, як на долоні. Захищене ровом і дерев'яною стіною з баштами, місто було мале, а замок, що підносився посеред нього, здавався взагалі іграшковим. Над стінами замка стирчали шпиль палацу, хрести церков і високі дахи інших будівель, що невідомо як у ньому помістилися. Зате посад широко розкинувся на обох берегах річки.

– Є в мене знайомиць у посаді, там і зупинимося, – розпорядився Бубонист. – На самій околиці живе. А в місто я вже сам сходжу.

Бажен узяв Голубка за вуздечку, інші з усіх боків притримували віз. Спуск був такий крутий, що Лучці нестримно захотілося відпустити кузов і побігти під уклін, тоді з розгону влетів би, напевно, у самі Прилуки...

– Стрічні їдуть, – Томілка почував у голові. – І пишно так...

– Не завертати ж нам, – буркнув отаман у відповідь.

Лучка, як заворожений, не міг відвести очей від вершників, що швидко наближалися. Попереду скакав сивовусий пан у соболиній

шубі, дорогий камінь на його шапці раз по раз спалахував під сонцем. Його супутники були у брунатних, у всіх однаково пошитих каптанах.

Один із них обігнав господаря й, поклавши руку на топірець, що стирчав за поясом, прокричав, неначе проспівав:

– Відступитись! Убік! Дорогу князю високородному, моему панові старості черкаському найяснішому Костянтину³³ Вишневецькому!

Князь направив коня до воза й запитав, дивлячись поверх непокритих, схилених у поклони голів:

– Хто такі есте? Чого забули на моїй землі?

Бубонист відповів за всіх.

– Схизматики! З Московщини, – промовив сам собі старий князь, скривився й відпустив поводи. Скоморохи мовчки дивилися, як лиснючі, усі однієї, ігреневої масті, коні княжого почту граючи підіймалися на пагорб.

---

³³Князь Костянтин Костянтинович Корибут-Вишневецький (1564–1641) – польський магнат, що з православ'я перейшов у католицизм, полководець Речі Посполитої, активний учасник подій російського Смутного часу. Його племінник молодий князь Ярема Вишневецький (1612–1651) і його маєтки були тоді в нього під опікою.

Той гайдук³⁴, що їхав ближче за всіх до господаря, раптом розвернув коня й пронісся в місто.

– Ну й ну! Сестра його православ'я боронила, а він схизматиком облаяв. Просто чудеса – та тільки не наших святих!

– Забудь поки про святих, дядьку! – Бажен, що сердито обтрушувався від дорожнього пилу, раптом, забувши шапку надіти, застиг. – Скажи мені краще, навіщо він слугу свого завернув?

– Наздожени та запитай у нього самого, – огризнувся Бубонист.

– Тікати треба.

– Пізно, брате Томілко. Тут усюди навколо Прилук землі Вишневецького. Мислиш, отамане, князьок щось недобре задумав?

Лучка не чув, що відповів Бажен старому лазутчикові. Перед його очима все ще стояв пагорб, на який вїжджає, напівприкритий спинами своїх гайдуків, старий князь Вишневецький. Він так і не озирнеться на скоморохів, гордий пан, і можна без перешкод розглянути його трохи краще, але тільки тепер зрозумів Лучка, що з самого початку здалося йому дивним у вигляді князя: дуже

---

³⁴ *Гайдук* – тут озброєний та в угорському платті слуга у вельможі.

маленький той на зріст і, з коня зійшовши, став би нижчий навіть за нього, хлопчика...

– ...у місто, однак, і до приятеля мого заїжджати не станемо.

– А що, коли через посад проїхати, – устряв Томілка, – та відразу ж вибиратися на київський шлях?

– Там побачимо... Ворочатися нікуди, отамане!

– Н-но, рідненький!

Близькі вже були хатки околиці, і колодязь із журавлем уже угледів серед них Лучка й радів, що зараз нап'ється холодненької, коли з вулички вискочило кілька кінних жовнірів, огляділися – і запилили назустріч гурту.

– Приїхали і проїхали, зайшли і не зайшли, і хліба прикупили, і вернулися – відразу кігті рвати треба було! – і Томілка зло розсміявся.

– Ось вам і славна польська кіннота! – відразу заспокоївшись, пояснив Бубонист. – Гусари. Он той, із прапорцем на списі – лицаршляхтич («товариш» по-їхньому), а інші – челядь цього панка́.

– Спасибі, дядку! Тепер знати будемо... А бери-но свої литаври! Томілко, бубон! Лучко! Молодець... Утнемо, братці, краков'яка – не дарма ж вивчили! І-і-і раз!

Бухнули литаври, заглушаючи скажений тріск дерев'яного прапорця – у половину довжелезної піки, до якої прив'язаний. Хлопчик, пілікаючи на гудку, із солодким жахом витріщився на червоні вусаті обличчя, на блискучий панцер і шолом-шишак переднього гусара, на злі морди коней.

Цей передній, шляхтич, підняв свого списа трохи не перед самими настороженими вухами Голубка, проскочив повз віз, повернувся, кинув спис одному з челядників і загарцював навколо скоморохів, регочучи й відмахуючись від Бубониста обома руками в залізних рукавицях. Отаман відняв сопіль від губ і різко кинув вниз праву руку. Лучка, заґавившись, утнув ще одне колінце молодецького танцю, тут же отримав ліктем у бік й опустив смичок.

Шляхтич усе реготав. Можна було роздивитися тепер, що він ледве тримається в сідлі та що червоний і мокрий не тільки від травневого сонця й скачки...

– Цо то за козаки? Музики! Х-ха! Музик штурмувалем...

Він зігнувся в сідлі, хлопнув себе по залізному стегну, і від нього відірвалася, дзвякнула об стремено й упала в пил довга залізяка. Зразу ж один з жовнірів-слуг,

рум'яний парубок, спішився й подав її пану, той сунув йому назад, і слуга став, пихкаючи, прилаштувати заліску до панського сідла.

– Що це в нього, дядьку Андрію? – шепнув Лучка.

– Залізний спис такий малий, щоб, із коня не зсідаючи, поранених добивати, – і Бубонист сплюнув. – Німці-хитруни придумали.

– Гей, музики! Заграйче³⁵ походного! – шляхтич взявся в боки, крутнув над головою кулаком у рукавичці й пустив коня кроком до міста. Жовніри мовчки оточили віз.

– Дядьку, візьми віжки, прав уже за ним, – Бажен наморщив лоба. – І чого він хоче, п'яниця? Що це за похідний? Хіба танець якийсь?

Шляхтич обернувся й погрозив кулаком.

– А вжаримо, братці, камаринського³⁶! І-і-і – раз!

От так, під звуки камаринського і, неначе ті посли, в оточенні кінноти, вїхав гурт у Прилуки. На вулицях посаду й у замку не видно було місцевих жителів, біля білокамінного палацу Вишневецьких стояли караульні з піками.

---

³⁵*Походний* – польський танець XVI–XVII століття, подібний до пізнішого полонезу.

³⁶*Камаринський* – російський народний танець.

Гусар-шляхтич спішився за допомогою того ж послужливого рум'яного вояка та зник у високих дверях палацу. Костистий челядник, старший над його слугами, став відганяти жовнірів, що збіглися до воза. Скоморохи опустили музичні інструменти.

Майже відразу ж на ганку з'явився шляхтич, указав челядникові підборіддям на двері й, не звертаючи більше уваги на своїх полонених, побрів, похитуючись, через замощений майдан. Челядник розставив слуг, і вони почали проштовхувати скоморохів поодинці в двері, а потім через вузькі сіни – до світлиці. Лучка влетів туди останнім і ткнувся носом у тверду спину Бажена. Густо смерділо тютюновим димом, кінською збруєю та чобітьми. Отаман відповідав на запитання, що його не раз уже цією весною ставили їм різні начальники:

– ...а йшли ми, пане, до міста Прилуки для свого заробітку...

Затнувся Бажен і відлетів убік, і Лучка побачив перед собою високого сивовусого шляхтича. Той здивовано ковзнув поглядом по малому й відійшов, розминаючи кисть правої руки, до столу, покритого пухнастим килимом. Бажен, згорбившись, встав на колишнє місце; тепер Лучка, щоб оглядіти-

ся, мав визирати з-за його плеча. Простора світлиця була завалена сідлами, панцерами, зброєю та іншим військовим мотлохом. На столі стояло срібне розп'яття, а біля нього, прямо на килимі, диміла гірка тютюнового попелу. Поряд з начальником, який щойно вдарив Бажена, з'явився тепер голений чернець, мотузком підперезаний. Латинський каптурник щось втлумачував начальнику, а той, ворущачи вусами, часом порикував йому у відповідь. Лучка спробував зрозуміти, що вони говорять, але швидко стомився.

Нарешті, начальник кивнув челяднику, що стояв біля дверей, і процідив, повільно вимовляючи слова:

– Розебрашчъ. Пшешукашчъ. Телеген та-кож. А самих до хлодней.

Челядник виштовхав скоморохів з палацу й біля воза наказав роздягатися і складати в кузов одяг, потім прогнав їх, голих, двором через натовп задоволених потіхою жовнірів, відімкнув двері до підвалу та позштовхував поодиначі вниз. Заскреготав замок.

На земляній підлозі невеликого підвалу не було нічого, окрім гнилої соломи та нечистот. Виглядаючи у вузьку щілину під стелею, тільки й можна було побачити, що бруківку

майдану й обшарпані чоботи жовнірів, які по ньому тинялися.

– Ось, хлопці, і в лазню з дороги потрапили, – реготнув, мов і не було нічого, Андрійко Бубонист, що весь обріс, як виявилось, кучерявим сивим волосом. – А наш отаман, той вже й попаритися встиг...

– Знайшов теж час зубоскалити, – голий Томілка складався, схоже, з самих кісток. – Скажи краще: чи зрозумів хоч, навіщо роздягнули нас?

– Листи таємні шукають. І віз челяднику наказав обшукати. Отамане, чи добре ти малі ті сопілки склав?

Бажен кивнув. Ліве око його запливало багровим синцем.

– Нечистий вас обох візьми, – не вгамовувався Томілка, – і тебе, дядечку, і тебе, отамане, з твоїми...

Бажен мовчки протягнув могутню білу до кисті руку й запечатав йому долонею рота. Потім обернувся до Бубониста:

– Що це за монах? І про що ще вони говорили?

– То чернець латинський, єзуїт³⁷. Він виною всьому... та ще, здогадуюся, князь Костянтин.

---

³⁷ *Єзуїт* – член католицького чернецького ордена.

Чернець сказав гусарському начальнику, ротмістру, що йому прийшла з Ромен відомість: там, у Ромнах, бачили відомого московського лазутчика в скомороському одязі, – Бубонист зітхнув винувато. – Упізнали, річ ясна, мене, та тільки чернець усе на Томілку показував: пика в тебе, брате, занадто хитра..., – Томілка застогнав. – Ось його, голубчика, говорить ротмістр, першого на тортури й поставимо. Тоді чернець просив тут нас не катувати через повагу й подяку до щедрого господаря: той, мовляв, важливі послуги косяолу, тьху, римському і короні надає... Тут ротмістр осердився. Він не бажає бачити наші мужицькі морди й накаже втопити нас вночі за містом по-тихому...

Томілка схопився з підлоги, стукнувся головою об кам'яне склепіння стелі й мішком повалився в солому.

– Злякався. На бою не бував, людина смирна... Так, потім вони вирішили обшукати нас ретельно, а потім з тим, що знайдуть, відправити в Київ, до гетьмана коронного.

– Не знайдуть, – похитав головою Бажен і обернувся до Лучки, погладив його худе, у

гусячій шкірі, плече. – Ти не бійся, Томілка лише удає боягуза, скоморошить. Ми люди хоч і не військові, проте і не з такої халепи викручувалися.

– Я і не боюся, – голос у малого майже не затремтів.

– А ось я боюся! – підскочив знову Томілка. Ніхто не хотів дивитися йому в обличчя. – І не чого іншого страшуся – не хочу, чи розумієте, не хочу отак скоро цей світ покинути, щоб потім вічно в пеклі на вогненній сковороді підсмажуватися!

– Молися, скомороше, своїм святим Козьмі та Дем'янові, – сухо порадив отаман.

– З нашим бісівським промислом, добрі люди підказали, пекла ніяк не минути, – відмахнувся Томілка й раптом напустився на Бажена. – Кому-кому, а тобі все єдино! Бо ти не віриш у загальне воскресіння мертвих – сам мені казав!

– Язик у тебе, дурню, без кісток. При малому? Лучко, ти вийди, погуляй поки що!

Бубонист і Томілка навіть не усміхнулися. У Лучки від цікавості весь страх зник.

– Гаразд... Це правда, не можу я повірити цим попівським байкам. Не будь тут хлоп'яти,

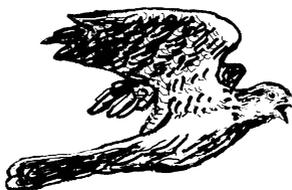
пояснив би, чому не вірю. А хоч би й ось через що не вірю: як може бути, щоб усе це, – Бажен обвів здивованим поглядом підвал і торкнувся брудної стіни, – раптом зникло? Важко якось і у власну смерть повірити. Думається мені, я живу не перше життя, і душа моя вже жила раніше в іншому тілі. Я літаю, буває, ночами, у сонних мріях, – а раптом я був раніше птахом?

– Соколом, – зачаровано прошепотів Лучка, який теж вільно парив, бувало, над землею уві сні. Тепер здалося йому, що над цією, своєю, українською, землею літав, над її лісами, ріллею, замками...

– Мудрування – то справа не наша. Щоби з попами сперечатися, тобі, Баженко, треба було б спочатку всю книжну премудрість здолати..., – Бубонист статечно відкашлявся. Лучка схилив голову: з сумом згадалися йому всі книги, які тільки читав, перегортав або бачив у дядька Гаврила, у покоях Жирова-Засікина та яких, зрозуміло, неписьменний отаман і в руках не тримав. – Та й не бачу в тому особливої потреби. Ми знати не можемо, що трапиться з нами завтра, а ти про той

світ... Я простим своїм розумом метикую так: не там, а тут живемо, і кожний має свій обов'язок. Ось його виконувати треба...

У підвалі раптом потемніло. На коліна Томілці впав окраєць хліба. Бубонист замовк. Усі почули, як незнайомий голос промовив щось по-польськи і як прошурхотіли потім уздовж стіни, віддаляючись, квапливі кроки.

Глава чотирнадцята. Про те вона, як продовжувалася подорож скоморохів у благородному товаристві, і про невдачу спробу розлучитися з люб'язними попутниками

— говорила ж мені матінка-небіжчиця: не йди, золотко моє ненаглядне, у скоморохи! Батечко твій згинув, і ти пропадеш ні за гріш... Яка розумна була, ох, яка прозорлива! Ніби передчувала, що до такого проклятого гурту потраплю, до невдах таких... Ох, усі кишки витрусило...

Бажен не відповідав на докучливе бурчання Томілки. Лучка розумів, що він не хоче лаятися з товаришем, якому було сьогодні гірше, ніж отаманові: Томілку, зв'язаного по руках і ногах, втиснули вранці у віз так невдало, що носом він ткнувся в короб зі своїм улюбленцем Петрушкою та з іншими

ляльковими снастями. Бажен і Бубонист, ті зуміли перевернутися потихеньку на спину й могли хоч на небо подивитися, на зелене гілля, що пропливало деколи над головою, з Лучкою перемигнутися. Хлопчика тільки на ніч за ногу прив'язували до воза, а вдень він був майже вільний, напував і намагався на привалах пасти Голубка, старався, як міг, допомогти старшим. Він і втекти, напевно, зумів би, та не хотів кидати гурт.

Ось уже два дні їх строкатий віз тягнувся в обозі гусарської роти, що вийшла з Прилук і рухалася, як це було вже відомо, на Київ, аби з'єднатися з головними силами поляків. Обозні мужики, поляки й русини, поглядали на полонених співчутливо, при нагоді й сухарі Лучці совали, проте відвертались, коли скомо-рохи намагалися заговорювати: явно побоювалися слуги пана Чайковського, того самого шляхтича, який так хоробро взяв у полон під Прилуками Лучку та його друзів. Цей слуга, рум'яний Тимко, правив тепер Голубом і наглядав за полоненими, величаючись перед ними безмірно й пишаючись своїм червоним жупаном із шовковим галуном. Ця й деякі інші прикмети дозволяли здогадатися, що хлопець дурень.

Безжурний Бубонист перший день походу розважався, доводячи завиграшки Тимкові, що його та інших уніатів³⁸ за те, що відступили від віри батьків своїх і прадідів, на тому світі чорти вічно кип'ятитимуть у казанах зі смолою. Не знайшовши кращого заперечення, Тимко, врешті-решт, пустив у хід нагайку. Бубонист примовкнув, замислився, а вночі, коли Тимко заснув, Лучка отримав від лазутчика важливе доручення.

Ось уже три години малий намагався його виконати. Очі від постійної напруги почали вже слюзитися, і він не відразу й повірив, коли під переднім колесом воза щось слабо блиснуло. Роздумувати було ніколи. Лучка плюхнувся животом у грязь. Над ним нависло важке копито обозного коня, а візник Стах, дядько взагалі добрий, з переляку хльоснув його батогом. Хлопець не відчув болю: вибираючись повзком на узбіччя, він встиг обмацати знахідку. Саме те, що треба! Уламок леза бритви або, можливо, складаного ножика.

---

³⁸ *Уніат* – греко-католик, колишній православний, що прийняв Брестську унію між католицькою й православною церквами 1596 року.

Вислухавши чималу порцію міцної матірної лайки та витерпівши пару зуботичин, Лучка зловчився й передав знахідку Бубонистові. Ще за півгодини хлопець отримав нове завдання, цього разу нескладне: підходящі камінчики траплялися на дорозі часто.

Колеса возів скрипіли та вили так, що цілком заглушали шум від таємної роботи, проте про всяк випадок Бажен став співати й виспівував, що твій соловей, до самого вечора, у нагороду отримуючи то схвальні, то в'їдливі зауваження обозних мужиків.

Коли стали на ночівлю, Тимко по черзі почав розв'язувати полонених, щоб відвести до вітру, сунув кожному, бурчачи, по гнилому сухарю і, знову зв'язавши, залишив під возом, а сам влаштувався зверху.

Пізньою ніччю скоморохи сповзлися голова до голови на раду. Бажен зашептав першим:

– Гадаю, що перерізати вірьовки краще вранці, як наново цей пес нас зв'яже, і не до кінця різати, а так, щоб легко було, коли час настане, розірвати.

– Правильно розсудив, отамане. Як поїдемо бором великим (там, під Києвом, ліси великі), я свисну. Ми з малим наліво тоді...

– Дядьку Андрію, а можна мені з Баженом, а?

– Добре, ви наліво, а ми зі сміливцем Томілкою направо. Сходимось у п'ятницю, опівдні, на Торговій площі в місті³⁹ біля воріт Братської школи на Подолі. Там запитаєте, де це... І якщо в цю п'ятницю до Києва пробратися не встигнете, то в наступну, ясно? Слушайте ще раз...

– Дядечку, а чом би нам зараз не втекти?

– Ех ти, а ще грамотій! Не бачив хіба, що ляхи на ніч військовим табором стають, остерігаючись запорожців. Наш віз усередині, нам звідси, з табору, вночі не вийти.

Хропіння, що так заспокійливо звучало зверху, раптом припинилося. Жовнір Тимко замукав, перекотився по возу, подригався й почав дихати спокійно. Бубонист зашепотів:

– Шкода, пістолі зараз не виколюпати. Братці, ось що ще: коли вже тікати – так усім! Хто злякається або загавиться, того в Києві ляхи ще більше мучитимуть, за всіх відповість спиною.

Спільне зітхання було відповіддю Бубонисту. Бажен озвався неохоче й не одразу:

---

³⁹У ті часи Київ розпадався на три слабо пов'язаних між собою поселення: Верхнє місто, Печерське містечко і Поділ, котрий у народі й називався звичайно Києвом.

– Нікому тут боятися, дядьку... А за Лучкою я пригляну.

Ближче до ранку малого розбудив кінський тупіт. Піднявши із землі голову, він побачив, як караульний з факелом провів якогось гайдука до намету ротмістра, і знову задрімав.

Вдосвіта піднялося сум'яття. Слуги розпалювали багаття, зв'язували ліжка. Бігаючи навколо своїх панів, обмотували їх широкими поясами, затягували на них ремені панцерів та іншого обладунку. Поснідали шляхтичі поспіхом, не заливаючись, як завжди, вином по зав'язку. До обозних мужиків, а значить – і до чуйних вух Андрійка Бубониста дійшла поголоска, ніби від гетьмана коронного надіслано роті наказ іти на Переяслав, а там, під Переяславом, окопавшись, не випускати бунтівних козаків із міста, поки не підійде сам гетьман коронний з військом.

Скоморохам не довелося довго гадати, що буде з ними. Підїхав челядник пана Чайковського, Дарда, і з ним ще один жовнір із тих, що схопили гурт під Прилуками. Дарда похмуру наказав Тимкові збиратися швидше, міцніше зв'язувати лазутчиків і тут же відмірив йому ляпаса за неквапливість. Другий

жовнір, сплюнувши, кинув розгубленому Тимкові ніби втішаючи:

– Повеземо ось цих до Києва.

Ще раз, тепер інакше, зіграла труба. Почався ще більший, ніж раніше, розгардіяш, і от, нарешті, рота вишикувалася на дорозі. Попереду встав прапорonosець із корогвою, за ним сурмачі, барабанщики та литавристи, а там, за старшинством, шляхтичі-товариші зі своєю челяддю.

Пан ротмістр на сірому в яблуках злomu жеребці гарцював перед строем. Яскраво-червоний оксамитовий плащ падав на круп коня, позолочений панцер сявав на сонці. Браво взявшись у боки, він вскинув голову в соболиній шапці, підняв правицю, грізно повів очима – і раптом побачив поряд із собою недолюго розмальований віз із полоненими. Пан ротмістр смикнув сивим вусом, погрозив челяднику Дарді й виїхав наперед.

– Панове гусажі, – проревів ротмістр, із брязкотом вилетіла з піхов шабля з хрестоподібною рукояттю й протягнулася в той бік, звідки ввечері прийшла рота. Усі повернули туди голови, і навіть Томілка ухитрився висунути свою з воза, та тільки не було там нічого, окрім веселих зелених

пагорбів, двох смужок озимих і пугівця, що петляв між ними.

Пан ротмістр прокричав промову, згадавши в ній про козаків і про Переяслав, махнув рукавичкою музикантам і разом з офіцерами поскакав у голову роти, що рушила.

Гриміли, бахкали й навіть ужкали литаври, пищали сурми, колихалися павині пера на шишаках, блищали панцери шляхтичів, начищені стволи карабінів і бойові молоти на плечах слуг, вістря списів загрожували самому небу, настобурчувалися вуса на ситих круглих обличчях – і як же багато їх було, цих гусарів!

– Дядьку Андрію, скільки ж їх в одній роті?

– Шляхтичів-товаришів із сотню, та ще в кожного такого товариша кінних слуг із зброєю до десяти чоловік, ось і рахуй...

Проїздили знайомі візники, один із них озирнувся і щось таке вигукнув. А там і обоз зник за пагорбком, і залишилися від роти тільки купи кінського гною, сміття й золи – як після ярмарку, подумалося Лучці. Зараз і музика замовкне.

Челядник Дарда висякався, ударив свого гнідка під боки чобітьми й виїхав на те місце, з якого промовляв пан ротмістр.

– Слухайте мене, бісівські виродки! Їдемо до Києва. Зараз Тимко поїде з карабіном у руках за возом і першого, хто ворухнеться, свинцем пригостить. А якщо, не дай того Боже, – він зняв шапку і перехрестився, – кляті запорожці наскочать, тоді... Що з нами самими потім не буде, а ви першими до свого пекла помандруєте! Чи зрозуміло я казав, москалі?

Пан Дарда утер піт (промова була довгою) і поплескав по рукоятках двох пістоletів у кобурах з обох боків передньої луки сідла. У Лучки перехопило дух: поки Тимко, рот свій поганий роззявивши, слухав ротмістра, він зумів надрізати вірвовки на руках Бажена й Томілки, а в останню мить встиг повернути лезо Бубонистові.

– Пане шляхтичу, – заговорив раптом Томілка, – ти хоч і не нашої віри, а все руська ніби людина... Візьми собі нашого Петрушку з усім потішним спорядженням, він великих грошей коштує, та тільки пусти нас на волю. А, пане шляхтичу?

– Добре! Як вас повісять, і мотлох ваш продавати будемо, не продешевлю тепер, ха-ха! Сахно, не спи! Прив'язуй свого буланого до воза, бери віжки!

Півдня вони їхали без жодних пригод. За Борисполем пішли густі ліси, проте Бубонист усе не свистів: Тимко не дрімав і тримав карабін напоготові, а там і челядник частіше почав пропускати віз уперед, потім так і поїхав поряд із Тимком, маленькі очі його раз у раз обмацували полонених.

Раптом жовнір Сахно полегшено перевів дух, а Дарда, пришпоривши гнідка, обігнав віз, зупинився, зірвав шапку і став кланятися й хреститися. Підвівшись трохи у возі, Лучка побачив за кущами широку блакитну смугу Дніпра, церкви на кручах і ахнув. Бажен заскрипів зубами, а Бубонист, безтурботно уставивши в небо свою сиву борідку, промовив:

– Ось ти, хлопче, і побачив Київ, матір усіх міст руських.

Глава п'ятнадцята, а в ній пояснюється, чому скomorохи зуміли переправитися через Дніпро, а коронний гетьман Станіслав Конецпольський не зміг

– Дивись, дивись, хлопче, – радісно захрипів пан Дарда, натягуючи шапку. – Ставлю золотого, що більше ти цього не побачиш. Он Звіринець, київська гора. А ото київська святиня перед тобою – греко-католицький Видубецький монастир, а там, ген за тією горою, головний наш, соборний храм – свята Софія!

– Ех ти, за тією горою... Та гора, Лучко, – славна Києво-Печерська лавра, її псам-уніятам у нас, православних, не відібрати!

– Сам ти пес сивий! Розбалакався... Гей, перевізнику!

Дозватися перевізника було, проте, нелегко. По піску біля самої води мотався

на кошлатій татарській конячці шляхтич не з багатих, гнав, голос зриваючи, усіх перевізників на той берег: звідти, з Наводницької площі, переправлятиметься сам пан гетьман коронний із почтом. Пан Дарда, оглядівшись, прилипнув до господаря великого судна, байдака, він то загрожував своїм паном ротмістром, то умовляв...

Чубатий перевізник, нарешті, погодився. Тимко відпріг Голуба. Жовніри вкотили по дошках, висунутих з байдака, віз із полоненими, завели коней.

На середині Дніпра Голуб жалібно заіржав. Лучка приласкав друга, не дивлячись: він і сам ніколи не бачив такої широкої річки. Безліч човнів та з десятків пузатих байдаків скупчилися на тому березі біля пристані. На найкрасивішому байдаку, з різьбленим, як голова казкового змія, носом, слуги розстилали килими.

Чубатий перевізник, лаючись впівголоса, повернув правильне весло: біля пристані не знайшлося вже місця, і веслярам довелося піднатужити, вигрібаючи проти течії. Байдак вискочив носом на пісок.

Опинившись на березі, скоморохи тужливо переглянулися: про втечу поки доводилося забути. Під час переправи вони боялися

поворухитися, щоб ненароком не лопнули підрізані вірьовки. Тимко, що не забував наглядати за полоненими, відчув недобре й замислився...

– Ти чого копаєшся, як сонна муха? – рявкнув челядник.

Тимко втягнув голову в плечі, перевернув на Голубі хомут, повозився ще із зброєю, повернувся боязливо до челядника, показав брудним пальцем на Томілку – і роззявив рота: дорогою уздовж берега насувалося на нього щось неймовірно пишне, яскраве, виблискуюче... Одержавши стусана, він знову взявся за роботу. Skorиставшись тим, що челядник і мовчазний Сахно самі тепер втупилися у гетьманський почет, Бажен підвів голову й мигнув Лучці. Той схилився до товаришів.

– Одне нам залишилося, – зашепотів Бубонист. – У Замок повезуть через місто... На Подолі, на Торговій площі, у натовпі, як свисну – розбігайтеся... Комуś та поталанить, а люди київські укриють. Збираємося там же...

– Тимко, лайдаку, а ну скоріш! – челядник був уже на коні.

– Погляньте, хлопці, – загудів за спиною перевізник, – і німці йдуть із ляхами.

Лучка висунув голову з-за плеча Тимка й побачив поряд із гетьманом двох латинських ченців, а в розкішній ораві панів – і справді, німця в капелюсі, довговолосого й у коротких штанях. Пан гетьман, ще не старий, але з вигляду втомлений і сердитий, спішився, підтримуваний під руки, і, преклонивши коліно, прийняв благословення у старшого з ченців.

Невловимий рух відбувся в натовпі на пристані, вітром пахнуло, чи як? Пан гетьман, що вже ступив жовтим, у гармошку зібраним чоботом на край килима, простеленого з пристані на східні байдака, поволі обернувся, і Лучка побачив його високо підголений товстий загривок. Тепер уже всі почули глухий гул, свист, над юрбою шляхтичів, що зжалася й ніби поменшала, злетіли стріли, зависли тонкі петлі арканів.

Жовніри біля воза остовпіли. Бажен жайворонком злетів над кузовом і зник за правою голоблею. Пан Дарда й собі підстрибнув у сідлі, сперся коліном об полудрабок кузова, тремтячою рукою витягнув із кобури пістоль, пальцем звів вигнуту мідну штучку і ткнув ствол у живіт блідому Бубонистові. Тінь промайнула, на щоку Лучці бризнуло гарячим,

поряд із ним важко звалився челядник і придавив Томілку, що так і не поворушився.

Біля байдака вертівся на звірі-жеребці чорновусий козак, бив рукояттю шаблі об облявок і викрикував:

– Ви, холої ляські! Відпливайте зараз же, і щоб вище Канева не приставали! Бо геть усе попалимо!

З-під черева Голубка вискочив Бажен з двома пістолями. Жовнір Тимко, не закривши рота, кинувся до пристані. Бажен витягнув руку. Вилетів жовтуватий димок. Тимко спіткнувся й упав обличчям у пісок.

Легкі ноги козацького жеребця, танцюючи, переступили через нього.

– Гарно, козаче! – прокричав вершник, спокійно вдивляючись у штовханину біля пристані. – Давайте, хлопці, із нами. Ми зараз тікати будемо.

Біля пристані кипіла рубка. Ті поважні пани почту, яких не зірвали в першу ж мить із сідел козацькі аркани та які не корчилися зараз у пилюці під копитами, отямилися, озлилися й хоробро захищали тепер свого гетьмана.

Чорновусий запорожець загнав жеребця по черево у воду, подивився в бік міста. Не схваливши побаченого за вигином дороги,

похитав головою. Куля прошипіла поряд із вухом Лучки й відколола тріску від байдака. Перевізника й веслярів не було видно.

Запорожець, що знову опинився біля воза, сунув два пальці в рот і оглушливо свиснув. Негайно ж із натовпу винирнуло декілька козаків, коні їх, усі в піні, несли тепер і перекинутих через сідла полонених. Промайнув отак, безглуздо звісившись, і той німець-чепурун, його Лучка впізнав тільки за кучерями та за смішною шовковою ганчіркою на шиї...

– Нам пора, хлопці. Прийдете в Переяслав, спитайте сотника Іванка Швачку!

Сотник Швачка підморгнув Лучці, потім його кругле обличчя знову напружилося. Він свиснув двічі, переконався, що козаки відходять, і сам пустив коня вскач. Жовнірські конячки сіпнулися було за його красенем, але повернулися до воза.

З-за повороту вилетіли на всьому скаку гусари в обладунках, але не в бойовому порядку, а швидше юрбою. Було їх багато, не менше сотні – так видалося Лучці. Ледве встигнувши підняти списи, врзалися вони в поріділий натовп біля пристані, у сум'ятті далячи своїх же поранених.

– Братці, не гавте! На воза! – відчайдушно залементував Бубонист, а сам, зістрибнувши, став розстібати жупан на лежачому навзнік Сахні. – Отамане, хапай віжки! Томілко, прокинись, притримай на возі оте стерво... ну, челядника! Лучко, закрий рота, а то куля залетить!

Хлопчик не міг відірвати очей від пристані. Пан гетьман, скривджено насупившись, уже сидів на коні. Поряд із ним розмахував нагайкою, розпоряджаючись, товстий сивий пан у кунтуші з відрубаним рукавом. Лучка раптом зрозумів: поляки щось не дуже поспішають у погоню за козаками...

– Жени! – Бубонист, у жупані з галуном, перевалився в кузов. – Що? У місто! Куди ж ще, душе ти скомороська?

Нестерпно повільно протягся віз по піску, потім виплигнув на тверду дорогу. Лучка озирнувся. Байдак відпливав, а на піску поряд із жовнірами бився, намагаючись піднятися на ноги, рябий кінь Тимка. Коли ж поцілила в нього куля? Челядників гнідко й буланій Сахна не відставали від воза.

Попереду маячили на дорозі поодинокі вершники, останній з них без кінця озирався на пристань. Незабаром і позаду побачили скоморохи хмару пилу й у ній де-не-де кольорові

плями – схоже, це пан гетьман повертався, від гріха подалі, у місто.

– Дивися, дивися! – смикнув Лучку за рукав Бубонист.

Посеред Дніпра, якраз там, де лягла сонячна доріжка, поволі кружляв палаючий байдак, той самий, красивий, різьбою прикрашений та вистелений турецькими килимами. На кормі його виник, як із чорного паперу вирізаний, чоловічок і кинувся в річку. Над ним піднялася малим стовпчиком вода, і ще раз – ніби камінь кинули, потім байдак і плавця закрила гора.

– Втече, – зазначив лазутчик переконано. – Запорожці свого не дадуть скривдити. Чорт забирай, ми так меринка заженемо!

Голубок, справді, починав уже хрипіти. Бубонист велів Баженові осаджувати, поторсав безуспішно Томілку, підтяг челядника, що встиг майже зїхати під колесо, озирнувся на Лучку, сам зловив поводдя гнідка, скотився в пил, наздогнав буланого й видерся на нього. Скачка продовжувалася.

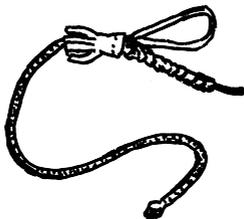
Ось і сколочена з колод стіна міста. Ворота розчинені. Бубонист залементував:

– Козаки! Козаки!

Віз прогуркотів підйомним мостом, проскочив повз розгублених повнощокких стражни-

ків і понісся вузькою вулицею. Викотилися на площу. Чорні башти костьолю раптом нависли над ними. Бажен відсахнувся й натягнув праву віжку. Лучка встиг ще роздивитися, як до хвіртки в стіні біля рогатого костьолю біжать, світячи голеними маківками, латинські ченці... Мелькотіли лавки, рундуки, купець у чалмі впав, руки розкинувши, на прилавок, черевом прикрив коштовний товар; народ втискувався в проходи між лавками, тулився до стін. Дерев'яна церква виросла перед Баженом, він гикнув, спрямував Голуба в провулок праворуч від храму, кинув віжки й озирнувся, блиснувши зубами, на Бубониста.

Голуб, не зменшуючи майже швидкості, пустився провулком. Одразу завернув у відчинені навстіж – ніби їх тут чекали – ворота садиби, що відразу за церквою, і став у дворі, як вкопаний. Ноги його дрібно тремтіли. Бубонист зачинив ворота, грюкнув засувом і важко сповз із сідла. Не утримався на ногах і сів прямо на землю. Коні притиснулися один до одного головами й затихли.

Глава шістнадцята, що починається загальним сміхом, а завершується появою митрополита київського

олеса мовчали, і стало краще чути, як шумить площа. Крик там стояв, гуділи копи-та, і навіть зіграла, здалося, тривогу полкова труба, проте скоморохи вже не звертали на тривожні звуки уваги. Неначе ворота були заговореними, а самі вони опинилися в повній безпеці.

Бажен здивовано розглядав свої пальці: із-під нігтів на обох руках сочилася кров.

– Ти поранений, Баженко? – підскочив до нього малий.

– Ні... То я пістолі нігтями з дошки добував. О, як схопило!

Усе ще кривлячись, отаман обвів гурт червоними очима – і раптом засміявся, тикаючи пальцем у Бубониста й насилу вимовляючи:

– Гляньте, братці... гусар-то в нас... який!

І справді – Лучка тільки тепер роздивився – Бубонист був смішний до гикавки в червоному жупані, що висів на ньому мішком.

– Гусаре!... А, пане гусаре!... Де... с-списа загубив?

– А Томілка-то наш, Томілка! Це треба було бачити, як очманіло, з обривком мотузка на носі, виповзав він з-під кістявого трупа пана челядника... Реготали вже всі.

– Ну і молодці ж ви, веселі, – захлинався Бубонист, – ну і брикунці! Томілка з переляку лежма лежить, а отаман, дивлюся, дуже-дуже хоробро під віз ховається... Ой, не можу!

Томілка обтрусився, оглядівся, скорчив жалісну пику й запищав:

Ой, зніміть з мене мертве тіло!
Приберіть, щоб на землі не тліло,
Щоб черви не точили,
А біси у воду не волочили!

– Годі-бо скоморошити, Томілко, краще б ти свою прудкість трохи раніше показав, – обірвав його, знову кривлячись від болю, отаман. – Давайте думати, куди далі податися, і що робити з цим ось прибудуою на возі. Дядьку, тобі тут, у Києві, і книги в руки!

– Насамперед нам треба господаря двору знайти, – стурбовано зауважив Бубонист, зриваючи з плечей червоний жупан.

– Господар будинку в Михайлівському Золотоверхому монастирі, – відповів йому незнайомий сонний голос. – А я крізь дрімоту чую: ніби й двір порожній, а коні тупочуть і люди регочуть...

На ганку стояв, позіхаючи, кремезний висловусий дядько в сорочці довгій, до п'ят.

– Здрастуйте у вашій хаті, – вийшов вперед Бубонист. Гурт поклонився.

– Здрастуйте й ви, якщо добрі люди... Тільки, кажу я, хата не моя. Це двір отця митрополита Іова Борецького⁴⁰, а я токмо... Еге, та у вас на возі жовнір забитий!

Висловусий жваво кинувся до воріт і перевірів, чи добре засунуто засув. Насів на Бубониста:

– Звідки у вас... оте на возі? Звідки коні жовнірські? Як дісталися до двору? Чому це у вас возок розмальований? – і він сунув ніс прямо в зелене волосся русалки.

---

⁴⁰Ідеться про Іова Борецького (1560–1631), ігумена Михайлівського монастиря, поставленого в 1620 році в православні митрополити константинопольським патріархом Феофаном III. Непримиримий захисник православ'я, був у 2008 году канонізований Українською православною церквою Київського патріархату.

– Ми скоморохи похідні з Москви, добра людино, – відтіснив отаман плечем Бубониста, – не жени нас, вислухай спершу! Ти ж сам майстерністю своєю годуєшся, зрозуміти нас повинен...

– Чому кажеш, що майстерністю? – насто-рожився висловусий.

– На руки твої подивився – фарба в'їлася... Так от, їхали ми для свого заробітку до Києва, і на пристані вашій потрапили ми в сутичку козаків із ляхами, і той жовнір убитий упав з коня до нас на віз, а кінь його за нами ув'язався. І другий теж. Ворота ж твої відчинені були, ось наш Голуб у них і завернув, ця тваринка нас не вперше виручає.

– Що за дива! Впавши з коня – та й просто до воза... Ось ти, хлопчику, ти скажи, як воно було. Ти ще, надію маю, брехати не навчився.

– Мене Лучкою кличуть...

– Ти, господарю, його не чіпай, – попрохав Бажен. – Хлоп'яті нашому й без того дісталося не за віком його... Лучко, отчого у тебе кров на щоці?

– То не моя, то з нього ось, – Лучка, не дивлячись, ткнув пальцем, – з пана челядника Дарди крапнуло.

– Тьху, гидота! Обітрися. А коли насправді, господарю, та діялося воно таким чином... – і

Бажен розповів усю жалісну повість подорожі, пропустивши тільки все, пов'язане з Путивлем та його хитромудрим воєводою.

– Гріх не допомогти вам, – промовив висловусій, стурбовано придивляючись до пана челядника. – Тим більше в такий час. Тільки залишатися вам тут, на дворі митрополичому, не можна.

– Твоя правда, господарю, – Бажен покірно схилив голову. – У жодні ворота не лізе: веселі – і на дворі митрополичому.

– Що блазні? І не те навіть, – відмахнувся господар. – Недобре, що з Московщини прийшли. А що до мертвяка, то я придумав одну штуку, ну прямо козацький фортель⁴¹. А ну, хлопці, підсадіть ляшка на коня!

Лучка відвернувся. Чутно було, як метушився гнідко й кректав Томілка.

– Засувайте ноги до стремен! – скрипнув засув. – Нікого в провулку... Ану, батогом тую жовнірську худобину! Так!

Заіржав скривджено гнідко, ударили в землю його копита. Знову скрипнув засув. Лучка підняв голову.

– Уже краще... Ляшок кінний, із шаблею, не пограбований зовсім, навіть і в чоботях.

---

⁴¹Фортель – військова хитрість.

Усі подумують, що з битви його мертвого кінь виніс.

– То не поляк – русин, уніят заклятий, – визнав потрібним уточнити Бубонист. – Тільки пістоль його я вийняв. А другий... Ти диви, так на соломі й лежить!

– Уніят? Собаці собача й смерть. Ну, отепер можна й познайомитися. Я естем шкільний майстер і друкар Спиридон Соболю, по батькові Богданович. Тії ляхи з уніятами батечка мого занапали, і мене вони допекли до печінок... Вам допоможу. Тільки куди ж вас пристроїти?

– Так ти книги друкуєш, майстре? – протягнув Бажен. – А наш малий, Лучка, був у Чернігові в учнях у різьб'яра, що служив на Москві у друкарях.

– Не брешеш? О, тоді мені отрочек цей – дарунок Божий! Хочеш у підручні? А то я зараз майже один: і швець, і жнець і, – звиняйте, панове веселі, – на дуді грець! Мій підручний, шановний пан Саливон Риболов, здатний тільки за рукоять преса тягати та стоси паперу підносити – та й то наглядати треба, щоб прес не розламав і дорогий папір не пом'яв... Еге ж! Це ж він, панове, по воду поїхав і ворота не зачинив!

Ось до нього, Саливона, на помешкання і пошлю вас. Там безпечніше...

Зовсім струсивши вже з себе сон, друкар Спиридон сипав тепер словами, ніби горохом. Лучка, не все в його швидкому мовленні розбираючи, перестав вслухуватися й замислився ось про що: як це може одна людина, ну хай із підручним, створити та у світ випустити друкарську книгу? Дядько Гаврило розповідав, що на Москві біля одного стану десять друкарів трудяться.

– Не гоже нам отак відразу йти з двору, люб'язний господарю, – зумів вставити слово Бажен. – Ми в такому зараз вигляді, що доброму чоловікові й плюнути нікуди. Мене, наприклад, тепер не гірше за нашого Голубка чистити треба...

– Сьогодні ночуйте вже тут. Зараз лазню на городі витопимо, а прийде моя стара, ваші ризи розкішні переміє. Самі ж посидимо за чаркою-другою, побалакаємо...

Тільки тепер Лучка зрозумів, який знайомий запах давно вже дражнив його ніздрі тут, у дворі: був то запах паленого сіна, на густій оліфі замішаного, запах фарби друкарської.

– Давайте, хлопці, розпрягайте. Коней на стайню, он туди. А самі потім до мене, ось у ті двері, там моя світлиця.

У ворота постукали. Майстер Спиридон змінився на лиці і, зачекавши, запитав:

– Хто це колотиться? Тут двір митрополита київського.

– Відчини, пане Спиридоне. З нами отець преосвящений, – відповів грубий голос.

У відімкнені поспішно ворота вїхали двоє вершників у темному одязі, проте озброєні до зубів, розвели, з коней не зсідаючи, стулки воріт якнайширше й пропустили у двір невелику чорну карету, запряжену тільки двома сумирними конячками, а за нею ще з півдесятка також обвішаних зброєю кінних. У дворі відразу стало тісно.

З козел важко зістрибнув здоровенний послушник і допоміг вибратися з карети худенькому старичку-ченцеві, потім пошарив у кареті, витягнув обережно високий різьблений посох і з поклоном вклав його в руку церковному ієрарху. Майстер Спиридон, що стояв уже наготові, схилився над протягнутою йому жовтою, у темних ластовинках рукою. Митрополит недбало перехрестив його.

– Здрав будь, Друкарю. Знову спав, не виспишся все. І во врем'я якоє!

– Після трудів тяжких, пресвятий отче. Відаєш сам, труждаюся я один.

– Врем'я якоє... Сторожу довелося зброєю обвішати, як гайдуків панських... Треба. Челядника мого, небіжчика Петра, та трьох монастирських підданих ляхи на вулиці на шматки шаблями посікли за те тільки, що православні.

– Відаю про те, пресвятий отче.

– Як робота посувається? Чи скоро вже видрукуєш «Апостола»? Грошей я тобі дати не зможу...

– Так-сяк справляюся, отче. На батьківщині моїй, у Білорусі, не перевелися ще люди православні, які святій справі охоче допомагають.

– Гроші зараз на іншу справу потрібні, збираю, де тільки можливо... У тебе не прошу, твоя справа теж потрібна. Час прийшов подвигів, – який філософ це сказав, ти не пам'ятаєш? І я забув. Старий уже, хворію, а треба нам зараз пастирів молодих, до справи гарячих... Молодих і справі святій Батьківщини вірних...

Старичок замислився, повиснувши на своєму посоху, потім оглядівся й раптом напустився на майстра Спиридона:

– Що то за людці обдерті? Хіба двір мій заїжджим зробився, що всякий до нього

пнеться? Та ще з возом повапленим, з русалкою!

Лучці стало ніяково. Якось соромно, що отець митрополит побачив русалку. Взагалі ж, роботою своєю він був задоволений і зовсім не вважав, що русалку погано намальовано. Навпаки, той же Бажен запевняв його, сміючись, що робота навіть надто майстерна: це ж треба, зумів зробити оце зеленеволосе створіння таким подібним відразу до двох: не тільки до Вешки, що в ній є, нема чого сперечатися, щось від русалки, але й до доброї та ликом прекрасної її господині... «Як давно це було! – здивувався малий. – Якщо б не русалка намальована, то й обличчя Вешки зовсім би забулося...». Його смикнули за рукав: скоморохи по черзі підходили до руки старичка, що подобрів, і Томілка скорчив уже немислимо пісну пику...

– Заждіть, дітки! – сказав їм митрополит Іов Борецький. – Федько, знайди лопату й зроби, що тобі наказав... Дітки! Майстер Спиридон щойно повідав мені про вас. Постраждали есте від гонителів наших. Усі православні зараз терплять, молитися треба. Пане Спиридоне! Ключі в тебе, відімкни малу комірчину, нехай візьмуть, що їм потрібно з одежини. А отрочку

цьому замурзаному хоч би й мій підрясник, там є, майже новий. Я, ще протопопом Іваном тут будучи, – він показав, не дивлячись, у бік церкви, – справив його, та не доносив. Ми з отрочком зараз під одну версту, що старий, що малий. Ну, ідіть, дітки.

І він обернувся було до майстра Спиридона, але тут зробив крок уперед Бубонист і тихо, але настійливо попросив дозволу поговорити з преосвященим отцем наодинці, врем'я малое забравши. Митрополит глянув на нього уважно, і Лучка побачив, якими ж молодими й цікавими можуть бути очі в цього кволого старичка. Кивнувши лазутчику на ґанок, митрополит рушив за ним, насилу пересуваючи ноги.

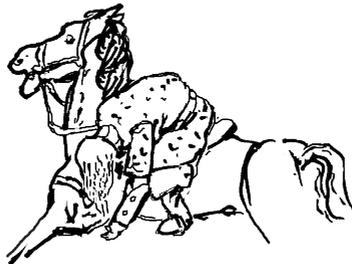
Томілка вже рився в кузові воза.

– Так і є, правильно я це боками своїми відчув. Казан украли, білизні нашій ніжки приставили, цеберки шкіряної – і тієї немає, фляга...

З тріском відчинилися дверці комірки. Здоров'як-послушник відчинив їх, напевно, головою, тому що в руках ледве утримував берестяний, весь у землі та вірвовками обмотаний, короб.

– Голови поки що цілі – і те, вважай, подарунок, – серйозно сказав Бажен, не відриваючи очі від дверей, за якими зник Бубонист.

Уже в сутінках майстер Спиридон повів незваних гостей на нове місце; як і збирався, до свого підручного Саливона Риболова.

Глава сімнадцята, в якій Бажен оголошує війну речі Посполитій, а Лучка вступає у двобій з корінним киянином, укладає з ним мир і починає прогулянку по Києву

Побідавши, скоморохи облизали ложки і, за похідним звичаєм, сунули їх за халяви. Чорнобрива повновида господиня, протираючи стіл, обдарувала їх за це несхвальним поглядом, склала брудні полумиски й винесла, нечутно ступаючи босими ногами.

– Що це було, дядьку? – запитав знуджено Томілка.

– Затіркою зветься. Просте тісто таке, в окропі з сіллю розпущене.

– Живуть вони, ніде правди діти, чистенько, справно, затірку цю свою кожному наливають в особливу миску, а ось їжа бідна... Господар наш якого вчора осетра витягнув – і на базар відразу! І рибою тут відгонить...

– Помовчав би, утроба ненаситна! – розсердився ні сіло ні впало Бажен. – Чим же тут ще смердіти може, у комірці, якщо господар тут сіті сушив? Спасибі людям і на тому... Годі відсипатися, завтра вдосвіта підемо з Саливонем, допоможемо невід тягати.

– Я не зможу, отамане, – сказав Бубонист. – Мені, мабуть, і ночувати з вами не доведеться.

– Козаки там б'ються, Саливон рибу ловить, ти свою справу робиш, а ми тут... Розповів би хоч.

– Про ті справи вам краще не знати – про всякий випадок... Одне скажу, що цими днями доведеться комусь до Путивля скакати.

– Ні, я не поїду. Треба спершу мені з ляхами тими розрахуватись. Я їх першим не задирав.

– Біда, хлопці! Ваш отаман перемир'я з поляками порушив і Речі Посполитій війну щойно оголосив. Ой, як страшно!

– Смієшся, дядьку? Як нас у Прилуках в'язали, щось вони про перемир'я не пригадали. А до запорожців, кажуть, донських козаків багато прийшло. Їм, значить, можна з ляхами битися, а мені – ні?

Бубонист помовчав. Затиснувши вже у лівій руці кремінь і губку, він милувався рештою розкладеного на столі знаряддя для куріння: була там коротка глиняна люлька, набита крученим тютюном, кисет, кресало. Підняв примружені від задоволення очі на Бажена:

– Кому ж, як не мені, знати про донських козаків? То справа відома, що їх із запорожцями водою не розіллеш: то донці на Січі, то запорізькі козаки на Дону живуть, у Крим разом через море ходять. Так вони ж люди військові! Пробач мені, старому, проте мушкет – це тобі, отамане, не сопілка, хе-хе...

Бажен, почервонівши й насупившись, спостерігав мовчки, як урочисто бере Бубонист у зуби свою козацьку люльку та священнодіє з нею. Лучка, що злякався вже сварки, дивився на них великими очима й звернув увагу, що люлька вже трошки дала тріщину біля дірки, тієї, широкої, зверху, куди набивають тютюн... Раптом отаман хлопнув Бубониста по плечу:

– Правда твоя, дядьку! Тільки я свою сопілку на свиріль проміняю, а у тієї проти одного мушкетного – цілих п'ять стволів. Як заряджу вишневими кісточками, так одним махом – п'ятьох ляхів!

Заскрипіли двері, розчинилися ширше, і в комірці посвітлішало.

– Чи приймаєте гостей? – запитав майстер Спиридон Собоць, спробував протиснутися всередину, передумав і залишився у дверях, нагнувши голову. Привіталися, потім гість безпорадно розвів руками й спитав:

– Хочете загадку, панове? Ось:

Хоч без вікон, а з дверми.

Повна горниця людьми.

– Чого вже там? Тісно, зате тепло, – усміхнувся Бажен. – Спасибі, що допомогли, пане Спиридоне. Що в Києві чути? Ми тут, як щури в бочці, уже скоро кусати один одного почнемо.

– Ясно... А в Києві кажуть, що на тій сутичці біля переправи козаки самого пана коронного гетьмана за малим не зловили, а зловили-таки німця-капітана. Пан коронний гетьман за ним вельми жалкує; кажуть, того німця недавно наймано було за великі гроші, бо ж магістер і доктор з вогнистої стрільби...

Лучка пригадав довгі кучері й шовкову ганчірку на шії того німця – бач які гармаші бувають!

– ...Тепер пан гетьман вирішив переправу свою добре підготувати й підготував. Чи не чули сьогодні того виття латинського? А, забув, ви ж від костьолу домініканців подаді... Так от, пан гетьман у них службу слухав, а домініканці меч йому освятили на всю Русь і з тими виттям своїм навколо костьолу носили.

– Підготувався він добре, а чи переправляється вже? – запитав Бубонист.

– Так зараз же всі ляхи на переправі.

– А що про козаків чути?

– Вони, пане отамане, до Переяслава збираються, дорогих гостей чекають, закуски парять-варять, горілочку гонять та в барильця зливають. Панове, я до вас із проханням. Пустіть свого хлопчика, щоб для мене по місту прогулянку зробив, до Лаври.

– Чи хочеш піти, Лучко?

– Аякже, отамане.

– Ну і добре. Ляхи зараз усі на переправі. До побачення, панове.

Розминаючи шию, що залякла від незручного положення під час розмови, майстер Спиридон оглядів дворик і гукнув:

– Саливоне!

Із хатніх дверей висунулася розпатлана голова Саливона Риболова, сховалася було,

потім з'явився весь господар двору, уже в шапці й у свиті, накинутій на плечі.

– Саливоне, чому ти сьогодні та вчора не приходив?

– Час такий, пане майстре. Краще вже вдома від гріха пересидіти... І так пан мені он яку свиню підсунув..., – і замовк, помітивши Лучку. Обличчя його, і без того надуте, зовсім перекошилося.

Майстер Спиридон задихав важко, у землю дивлячись. Потім сказав:

– Бог тобі, чоловіче, суддя. Пан отець Іов, митрополит київський і вся Русі милістю Божою, просив тебе зробити добру справу, а ти... Хай уже. Відпусти зі мною свого Грицька. До Лаври з хлопчиком цим нехай сходить, до друкарні. А я тобі цей день зарахую.

– Грицько! Грицю, он підеш, куди пан майстер Спиридон тобі накаже. Слухайся його! І від жовнірства тримайся подалі!

– Вели йому, Саливоне, штанці якісь натягти й чоботи дай, бо ж до Лаври піде...

– Чув? Іди.

За воротами майстер сказав хлопчикам, що спочатку треба зайти до нього, узяти скриньку й грамотку, щоб віднести їх в Печерську лавру, у типографію, тобто в друкарню, пану отцеві

типоблюстителю Артемію Половковичу, і примусив декілька разів повторити посаду та ім'я.

– А на словах що передати? – важно запитав Лучка.

– У грамотці ж сказано, хлопче. Ну, добре, і на словах скажи, що всі дошки цілі, не поколоті, не тріснули, що від фарби відмиті, як треба.

– Зрозуміло. А що це, пане Спиридоне, за замок на горі над цим містом?

– Замок? Він так у Києві й називається: Замок, фортеця міська. Проте від нього тільки й слава, що замок: захисту доброго не дає. Ветхий зело наш Замок, і гармати більші з нього зведені. А гроші на нього великі йдуть. Усі замкові міщани на нього подимне⁴² платять. Грицьку, твій батько замковий?

– Замковий, пане. Кожного року двадцять грошей хоч із нігтя виколупни, та дай.

– Магістратські, ті по три злотих кладуть.

– Так вони ж багачі-дукачі, ті хлібники і шевці, хай і платять!

– Спритний ти який! Усім несолодко, хлопці. Тепер зачекайте трошки.

---

⁴²Подимне – податок, подать, стягувана з кожного диму (житла), двору.

Пан Собо́ль зник за воротами садиби. Грицько проводив його поглядом, показав раптом Лучці довгий рожевий язик і почав задиратися:

– Тю-тю! Попеня-мишеня, попівські обноси!

Лучка обсмикнув нещасний підрясник, у голові в нього зашуміло.

– А ти міщанин безштаний!

– А ти, ти... блазень бездомний! Волоцюга, по чужих дворах тиняєшся!

– Дурень ти преузорчастий!

– Це ти дурень, невігласе, до церкви не ходиш!

– Сам ти неук неписьменний, іжиці⁴³ від їжака не відрізниш!

Грицько почервонів, густо, аж до синьоти, і боляче ткнув Лучку кулаком у груди. Той охнув і, розмахнувшись, поціливі супернику в ніс. Бійці обхопили один одного, Грицько зумів підсікти Лучці ногу, сам не утримався й разом з ним покотився в пил.

Майстер Спиридон вийшов із хвіртки, зачинив її за собою, обережно поставив на землю скриньку, нахилився над бійцями і, зловчившись, спіймав за вухо спершу одного,

---

⁴³Іжиця – буква давньослов'янської азбуки.

а потім і другого. Поставив їх, соплячих, на ноги.

– Слухай, Грицьку, зараз ми повернемося до твого батька, я йому повідаю про вашу витівку, він із тебе пилюку виб'є, а потім сам віднесе скриньку. Ти ж, хлопче..., – повернувся він до Лучки, – і ти повернешся додому. Саливон сам впорається.

Грицько скривився, кулаками видавив із хитрих очей по сльозинці й став божитися, що більше цього скоморошенка пальцем не зачепить, усе зробить, аби тільки батечку не було сказано. Лучці його ниття встигло вже й набриднути, коли майстер Спиридон врешті-решт пробачив їх обох, перепитав про всяк випадок, кому треба віддати в друкарні скриньку, і знову попрямував до воріт. На півдорозі зупинився, хлопнув себе по лобі та ледь не бігом повернувся до здивованих хлопчиків.

– От біда! Через дурну вашу бійку ледь не забув скарб свій зі скриньки вийняти! Так і віддали б Половковичу...

Вирвав у Грицька скриньку, дістав невеликий згорток, розвернув ганчірочку й голосом, що затремтів, покликав помилуватися на свою дорожочність.

Лучка побачив звичайну різьблену грушеву дощечку, з якої заставки в книгах друкують. А ось рамка була заповнена небувалими вигнутими травами, а над нею виступало на гілці яблуко граната, дерева з далеких полуденних країн. Дощечка була стерта, у тріщинках, шматочок рамки праворуч вищерблений. Грицько знизав плечима й почав обмацувати свій розквашений ніс.

А майстер, зустрівшись із зачарованим поглядом Лучки, заховав у вуса задоволену усмішку:

– Це дошка самого Івана Федоровича Москвитина.

Лучка ахнув і знову схилювався над дощечкою. У тому, що йому доводилося про першодрукаря чути від дядька Гаврила, важко було відділити правду від казки.

– Його, його... Славетний наш першодрукар вирівав її на Москві ще, відтиснув із неї заставицю в першому своєму творінні – в «Апостолі» московському й відвіз на Україну... Добре ця дошка помандрувала між друкарень, і кожен друкар, світлу пам'ять руського архітипографа шануючи, за честь почитав її відтиснути у своїй книжці. І я теж. Що за друкар був, який майстер художества друкарського! І що за філософ премудрий! Я

зараз з його «Апостола» свій – буква в букву набираю безтурботно, бо знаю, що похибок і друкарських помилок у Івана Федоровича не водилося зовсім!

Пан Спиридон дбайливо загорнув дощечку, поглянув з жалем на Грицька, що занудьгував, порадив йому вмитися на ринковій площі біля колодязя й попрощався з хлопцями.

– Ще чого – двічі на день вмиватися! Кривця і не тече вже...

– Ти що ж, і справді не будеш більше приставати?

– Сказано ж було, – відповів Грицько, старанно обтрушуючись.

– Що, батькового ремня злякався?

– Ні... У Лаврі побувати хочеться, погуляти. Давай, ходімо вже. Ти ж тут, у Києві, без мене, як кошеня сліпе.

Глава вісімнадцята, що змальовує славне місто Київ, яким побачив його Лучка весною 1630 року від Різдва Христова

Второжко поглядаючи один на одного, вийшли хлопчики на ринкову площу. Вона якраз спустила: покупці та зівачи, як зрозумів Лучка, побігли дивитися на переправу коронного війська. Виявилось, що два дні тому, у тій божевільній скачці, малий зовсім не розгледів головну площу Києва. Прямо навпроти Воскресенської церкви, відразу за якою і розташовувався двір митрополита Іова Борецького, що так щасливо укрит скоморохів, прямо навпроти неї красувався посеред площі дерев'яний терем на два поверхи, прикрашений великими стеклами вікон, щедрим різьбленням і різьбленою ж оглядовою башточкою на даху.

– Грицю, а це що? Напевно, палати воєводи?

– Воєводський палац у Замку стоїть, – поблажливо пояснив Грицько. – То наша ратуша.

Лучка хотів було запитати, чи є на ратуші годинник, та забувся: у глибині площі, за коморами, лавками та рундуками побачив він білу церкву. Витягнута вгору, з одним струнким куполом, легка якась, вона неначе злетіти хотіла над міцними, до землі щільно притиснутими торговими будовами...

– То соборна наша церква, Пирогоща. Її ще за руських князів було змуровано! А це Братський Богоявленський монастир, там школи... Дивись, куди йдеш!

Лучка, знову задивившись на червоний флюгер ратуші, трохи не забрів у смердючу калюжу. Тільки тепер він помітив, що площа не заощена.

– Там, у Братському монастирі, біля церковної стіни могила славного гетьмана Петра Сагайдачного, який з Військом Запорізьким на битві з турками будучи, поганих турків поодинці в полон забирав і до свого табору приводив, і на тому бою стрілою прострілений і в Києві від рани вмер. Там, на могилі його богатирській, корогву встромлено, а на ній він, як живий, намальований

на коні зі сагайдаком та з булавою своєю гетьманською! І ще там братські школи...

– А що за школи, Грицю?

– Ти диви, як його школи зачепили! Ті школи не для таких голодранців, як ми з тобою. Там вчать синочки бурмістра, війтів, попів, значних козаків, старців соборних, ось хто... Там учні одягаються чистенько, завжди в чоботях, звуться спудеями.

– А майстер Спиридон, – адже він там учителем, – не міг би тебе, наприклад, до тих шкіл влаштувати, а, Грицю?

– Міг би, мабуть... Але навіщо? Вивчишся по-грецьки – та й знову невода тягати? Навіщо воно мені?

Лучка із заздністю подивився на стіни монастиря. Поталанило ж киянам... У Чернігові немає таких шкіл.

Залишивши позаду площу, вони пройшли вузькими – і тому Лучці здалися вони ще довшими, ніж були насправді, – вулицями й вийшли до Острозьких воріт. Як і два дні тому, ворота були відчинені, а міст опущений. З башти доносилися голоси стражників, що грали в кості.

– Он де легка служба, – заздрісно протягнув розсудливий нащадок Саливона Риболова. –

Ач, наїли морди! Це тобі не по-козацьки в полі за татарами ганяти.

За мостом, на розвилці, Лучка зупинився.

– Тепер куди?

– Тепер угору, до самого Кута Спаського, а там сам побачиш. Так ти ще в Печерській лаврі не бував?

– Ні...

Грицько покосився на Лучку з презирством невимовним.

– То ти нічого ще і не бачив у своєму житті.

На підйомі, не стільки крутому, скільки нестерпно довгому, Лучка скоро почав задихатися.

– Що це з тобою, Лучко?

– Надто вже круто...

– Весь Київ такий! Весь на горах та горбах... Ми тут звикли. Як був я ще малим, із хлопцями бігав у Хрещатий яр гуляти. Хотів би я подивитися, як ти погасав би там з гірки на гірку!

– А вовки там не водяться?

– Забігають і вовки. А лисиць і зайців повно.

Нарешті, вибралися вони на гору.

– Ось тут, біля Преображенської, і перепочинемо. Заразом і Київ оглянеш, майже все побачиш...

Лучка, не встигнувши відсапатися, поплентався насамперед подивитись на церкву. Від неї, величезної колись, залишилися тільки невисокі, на висоту людського зросту, залишки стін. На одному з них, нижчому, виріс розлогий клен. Штукатурку давно змило дощами, проте з широкого цегляного стовпа, глянули раптом на малого суворі лики святих.

– І дощі не змивають?

– Що? Та це ж із камінчиків блискучих викладено, навічно. Там усередині подекуди й на стені фарбами наведено, ще можна побачити... Якщо батько мене пустить із тобою, я тобі все покажу: де була Василівська церква, а де – Десятинна, Симеонівська... І тут, недалечко, ще стоїть стіна, майже ціла стіна церкви Федора Тирона. І покажу, де були князівські, руських князів, палати...

– Та звідки тобі все це відоме?

– Тут усі кияни знають, де що в давньому великому Києві було. Мене, ще зовсім малого, батько за руку водив і показував. А йому – його батько, а мій дід. Це майстер Спиридон, хоч і вчений він, може всіх Київських святинь не знати: він не киянин родом, білорус.

– А де Софійський собор?

– Залазь на стіну. Зверху все покажу! Ну?

– А не гріх?

Лучка зважився й услід за вертким Грицьком почав дертися по виступах порослої травою стіни, складеної з небаченої ним дотепер древньої тонкої цегли.

– Руку! Ну, давай ще трохи...

Нагорі вхопився за стовбур клена. Поки ліз, невідомий святий, з камінчиків тих вічних викладений, стежив за ним своїм страшним чорним оком, проте злякатись і повернутися з півдороги значило зганьбити себе перед Грицьком. А син міщанський і без того знову почав хизуватися...

– Он де куполи Софії – бачиш, ліворуч від огорожі Золотоверхого?

– З чого б це ви всі тут, Грицю, усе «золотоверхий» та «золотоверхий»? Куполи-то в собору дерев'яні, фарбовані.

– А це він у давні часи був золотом критий. Татари, як Київ руйнували, те золото здерли. І золоті стулки із Золотих воріт теж украли.

– Так це татари старий Київ поруйнували? А я думав, що поляки, коли Україну завоювали...

– Ні, батько казав, що татари. Не кримці, інші, ще страшніші. Песиголовці.

– А Софія звідси гарна...

– То здалека. Святую Софію уніати забрали, вона у них не полагоджена, обшарпана, двері, кажуть, завалилися, увійти не можна. Там,

у Старому гóроді, лише руїни та вали... Але ще повстане Київ з руїн, – казав пан Спиридон, – знову повстане, як птах Фенікс, підніметься з попелу ще кращим! Тоді знову стане великим, багатим, веселим!

– Добре б коли так, Грицю. А зараз... Що тут зараз? Посади та розвалини...

– Сади? Що ж тут поганого? Коли садочків багато...

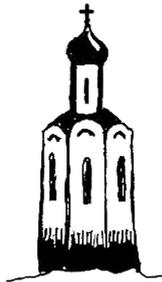
Лучка не розчув його й не усміхнувся забавній помилці. Він оглядівся ще раз. Тепер не зелені гори на цьому боці Дніпра, де серед садів і городів розкидані жалісні руїни та убогі хатини, і не безкрайні лісові та лугові далі на лівому, низькому березі побачив він. Ні. Прекрасне місто розкинулося на обох берегах великої слов'янської ріки. Місто з білого каменю й веселого розписного дерева, місто, забудоване густо, ніби на прянику, місто, що підняло до блакитного неба золоті цибулини храмів і червоні дахи теремів, місто, в якому не буде соломою критих мазанок і курних хат-розвалищ, місто, в якому кожний будинок матиме великі скляні вікна, а на площах цілими днями гратиме музика...

– Ти що, заснув там, веселий? Мабуть, боїшся спускатися. Гарзд, допоможу тобі вже.

О! Бачиш, он ляхи з реєстровими козаками йдуть?

Лучка стрепенувся, остаточно відігнав видіння та вглядівся в той бік, куди показував Грицько своїм брудним, з обкусаним нігтем, пальцем. Справді, там, за Дніпром, втягувалася в ліс довга темна стрічка. «Чого це, – подумав малий, – військо коронне зблизька таке яскраве, кольорове завжди, а здаля – чорне?»

Одна з рожевих хмар, що пливли того погожого травневого дня над Україною, опинилася між сонцем і тим лісом за Дніпром. Ліс відразу потемнів, зате тінь іншої хмари збігла з куполу Михайлівського Золотоверхого собору, і на ньому раптом спалахнули рештки древньої позолоти.

Глава дев'ятнадцята, в якій Томілка перетворюється на отамана гурту пана Овсія Петрова сина Стукова, а Голубок ледве не обернувся на бойового лицарського коня

– Лучко! – заволав Бажен, ніби сто років його не бачив. – Лучко, та від тебе вольним духом шibaє! Дай я тебе, братику, ще разок понюхаю!

– Якою там ще волею? – протягнув Томілка, не відриваючи очей від роботи. Стружки так і летіли, і круглилася вже під його ножиком голівка нової ляльки. – У Лаврі був, від нього ладаном і заношеними рясами має тхнути!

– Ти, Томілушко, таких обителей не бачив ще, – збентежено заговорив Лучка. – Усе там красиво, зручно. До келії зазирнув – у неї стіни розписні, у квітах і травах, над ліжками килимки...

– А навіщо ти по келіях шарив? – явно не цікавився Томілка, а просто язиком ляпав, щоб ручна робота веселіше рухалася.

– Шукав там друкаря одного, справа була.
– І що ще побачив, окрім килимків?
– У друкарні був? – запитав осиплим від сну голосом Бубонист, що дрімав, як виявилось, на старих сітях у найтемнішому кутку комірки. – Друкарські, вони люди грамотні, спритні, усі новини знають.

– Про новини не говорили, – винувато відповів Лучка. – Дізнавшись, що я був учнем друкаря з Москви, сварили книги московського нового друку, що папір поганий і фарба теж. А друкарня невелика, на один поверх, і два верстати всього в роботі.

Бубонист накрився з головою сітями. Бажен пожвавився:

– Правильно лають. На Друкарському дворі в Москві скільки верстатів? Двадцять, мабуть? Ось. А тут на двох і краще, і швидше книги друкують. У Лаврі майстри прехитрі... Томілко, що ти там знову вистругуєш? Коли нового Петрушку, то чи не надто він круглий? Чи ніс йому осібно вставиш?

– Треба ж комусь у гурті і про справу подумати, не всім же на війну збиратися... У скарбниці нашій, панове, порожньо.

– Нічого, пане Томілко. Старцюючи, теж люди живуть.

– Усе жарти жартуєш, отамане. А я замість тебе про заробіток міркую. Задумав я нову гру: Петрушка-козак Ляха б'є і проганяє, а потім і Німця. Це коли козаки переможуть. А коли ляхи верх візьмуть, то, навпаки, Лях Петрушку-козака б'є замість Кістявої з косою. Тільки слова вигадати треба, ось що мене бентежить, Бажене.

– Що слова? Надінеш ляльок на руки, висунеш над головою, слова самі на язик придуть... Гаразд, потім подумаю.

Лучка перестав вслухуватися в їх розмову і спробував розібратися в тому, що в ньому відбувалося. Він заплющив очі, і перед ним знову виник білокам'яний Успенський собор, що тягнувся в небо, встали сади, келії, маленький будиночок друкарні на кручі, впливли розумні й смішливі обличчя друкарів, половина з яких була в мирському одязі. Пригадалися чистота й особливе якість, добре продумане розташування верстатів і снастей у друкарні. Здивувало його й те, яким чином сказав один із друкарів про худий папір і неохайність друку московських книг: без матюків, не насміхаючись, не образливо для Лучки.

Інший друкар, молодий, чорновусий, у шкіряному фартуху поверх вишитої

полотняної сорочки, що швидко набирав з рукописного аркуша, тільки кивнув тоді привітно відвідувачеві-недолітку і, перечекавши, продовжив бесіду з товаришем:

– Во врем'я таковое чим ми єсми зайняті! Відтиснули вірші хвалебні нашому молодому воеводичеві-архімандриту – і знову за божественне, за вічне, за зразки друкарського мистецтва! Треба зараз не над віршами корпіти, а швидко надрукувати листки до народу, щоб проти ляхів підняти, на підмогу козакам!

– З нашим архімандритом, отцем Петром Могилою, про те і не заїкайся! Бо архімандрит, хоч і православної віри захисник, водночас панам-католикам друг і родич, а козаки йому... – співбесідник набірника, що сидів з пером у руці над свіжовіддрукованим розгорненим аркушем, кинув швидкий погляд на Лучку, чужого, і замовк.

Малий отямився. Мабуть, про цю бесіду треба було повідати дядькові Бубонисту? Проте мешканцям комірки було зараз явно не до нього й не до його походу в Лавру.

Бажен метався комірчиною, то підбиваючи руку Томілці, що бурчав, то трохи не наступаючи на голову Бубонистові, потім

раптом широко розчинив двері, виплигнув на двір і пустився навприсядки.

– Усе! Сідлаю Голубка та їду в козаки! Тобі, Лучко, привезу пару пістолів із дорогим камінням на рукоятях, тобі, Томілко, золотого шовку на балаган і кожному окремо – по жмені золотих! Отоді поживемо!

Із халупи пана Саливона вибігли молодші брати Грицька, числом п'ятеро, а за ними виплила пані господиня. Вирячилися на танцюючого Бажена, вони – захоплено, вона – перелякано. Отаман високо підстрибнув, пройшовся колесом і раптом звалився на одне коліно перед Риболовихою.

– А тобі що привезти з війни, милостива пані? Може, парчі на кичку?

– На перемітку? Не треба..., – засоромилася господиня. – А ось якщо попадеться такий татарський казанок мідяний, відер зо два, то було б непогано. Я б у ньому сорочки із золою виварювала.

– Казанчик? Один? Три казанчики! І заморського сукна на спідницю!

У чорному нутрі комірки показався, смачно позіхаючи, Бубонист.

– Про мене забув, отамане.

– Тобі, дядьку? Якнайкращий турецький кальян у сріблі! Лучко, сідлай Голубка!

Малий скам'янів. Уже уявив він собі, як лежить лагідний Голубок у чистому полі з розпоротим черевом.

– Отамане, ну що ти, як дитина мала? Куди тобі на меринку вашому їхати, та ще без сідла... Коли вже зібрався на війну, то краще на жовнірському тому жеребці, що в пана Спиридона на стайні стоїть. Там же і зброю військову взяти та сідло.

Лучка перевів дух.

– Діло говориш, дядьку, – відсапавшись, погодився Бажен. – І пістолі візьму тоді не твої малі, а сідельні, челядникові.

– Точно. А їхати тобі абияк притьмом не гоже. Згинеш даремно. Послухай-но мене, старого, – і, поманивши отамана в дальній від хатини куток двору, Бубонист став щось йому нашіптувати.

Молодші дітки Саливона Риболова продовжували виуплюватися на них, чекаючи продовження видовища. Риболовиха отямилася. Кому втерши носа, а кого й шльопнувши, вона привела потомство до покори й відвела в хатину.

З комірки на світ Божий виповз Томілка, почухав колодкою захалявного ножика в потилиці, посунув шапку на місце і звернувся до Бажена:

– Пожартував, отаман – і досить. Тепер баба стане на тебе за казанок обіцяний лютувати. Слова краще мені про Петрушку й Ляха придумай, ти ж обіцяв...

– Я не жартував, друже, – відповів Бажен, знову спокійний та веселий, як у кращу свою пору. – Я і справді їду в Переяслав.

– «Не жартував...», – тихо повторив за ним Томілка, і обличчя його скривилося, неначе він хотів заплакати. – Ти в такому разі лайно, а не отаман! Що ти доброго цього року для гурту нашого зробив? Хвілю з ведмедем відпустив, Бубониста-нездару взяв, через рубіж перевести – і того не спромігся... А тепер ще, гурт кидаючи, на війну зібрався!

Бубонист закусив губу й відвернувся від Томілки. Отаман обійняв старого за плечі, повів до комірки. Кивнув петрушечнику:

– І ти давай із нами. Галасуєш, як на базарі – хочеш, щоби знову дівтора висипала? Лучко, а ти чого став, як засватаний? Давай і ти на раду!

У темній комірці вони помовчали, не дивлячись один на одного. Порушив тишу Бажен, що посміхнувся, наче й не було нічого:

– Ось тепер можна й погомоніти. Послухаємо Томілку – адже ти не закінчив свою промову, хіба ні?

– Що хотів, сказав уже. Хіба ще ось що... Куди тебе несе? Ти не хлоп'я, не Лучка – той, хоч і грамотний, і ніби нашому ремеслу навчається, може ще ким завгодно стати: може померти думним дяком, у золоті купаючись, а може й під парканом замерзнути.

– Краще вже думним дяком – правда, Лучко?

– Бажене, ти все своє життя жарти жартував, так хоч тепер мене послухай! Ми ж ровесники, тобі ж за тридцять уже...

У Лучки, що не встиг ще перетравити Томілчиного провіщення про свою долю, тепер і зовсім відвалилася щелепа: він був переконаний, що Бажен молодший за Томілку років на десять.

– Тобі за тридцять, кажу, а на другій половині життя ремесло не міняють. Ти добрий скоморох, у багатьох місцях на Русі відомий... Що інший розучуватиме цілий місяць, ти на ходу запам'ятаєш. Навіщо тобі в козаки? Куди вплутуєшся? Це ж війна на чужій землі, Бажене... Хіба користі легкої і швидкої захотілося? Але ж і вбити можуть.

– Усе сказав? Послухати тебе, так я під міст з обушком іду, а не в козаки. Воно, може, і смішним тобі здасться, проте, хоч ця земля й чужа, але я від православних киян

нічого поки що, окрім добра, не бачив. Я перед гуртом, звичайно, буду винуватий. Проте ось що ви, братці, маєте зрозуміти. Мені один мудрець говорив, що людина тим від біса й відрізняється, що вільна у вчинках своїх і здатна самотужки зробити як добре, так і зле діяння. Якщо перед гуртом я винуватий, погане вчинив для нього, то людям цим, з нами однієї віри та ляхами поневоленим, їм я допомогти хочу. Я можу, і я маю право зробити вибір як людина вільна.

– ...людина вільна і раб князя Хованського, – єхидно додав Томілка.

– Томілко, блазню ти безсердечний, я іноді жалю, що ми з тобою стільки чобіт разом стоптали, забути про це хочу! Так, я князя того людина, а перед Богом і собою вільний!

– Та гаразд уже, отамане, – сказав Бубонист, втупившись у земляну підлогу. – Усі ми комусь служимо. Я ось і вільний ніби, а цар і наді мною, і над вашим князем теж. Над царем же самодержавним ніби – Бог над ним. А тебе, Томілко, злови твоєї, не розумію. Я стрільцем двадцять років відслужив, був на війні з поляками, ходив у походи за військовими татарами...

– Чули ми ті пісні, дядьку, – процідив Томілка.

– Можна і повторити... Так, двадцять років, і не зрозумію ніяк, чому молодому й здоровому не піти повоювати на справедливу війну?

– Томілка за гурт ображений, – і Бажен поклав руку петрушечнику на кістляве плече. – Що ж, братці, він має рацію. Гурт – справа свята. І щоб вона не страждала, доведеться новим товаришам нашим – тобі, дядьку, і тобі, малий, Томілку слухати й діло своє старанно робити.

Бубонист кивнув і почав було:

– Та в мене і своїх турбот...

– Ти, дядьку, і свої справи роби, і Томілці, прошу тебе, допомагай. Повернуся, як ляхів розіб'ємо, разом підемо заробляти, і я тоді дорогою свій боржок відпрацюю. А Томілку слухайте!

– Що це ти завів – Томілку, Томілку? – обурився, набундючившись, петрушечник. – Кажі: пана Овсія Петровича. Я, може, не такий сміливець, як дехто, і сап'янових чобіт не ношував, зате справу свою знаю і тепер за отамана залишаюся. Хай малий мені голову Ляха фарбами розпише, щоб якомога дурніший вийшов, вуса чорні, чуприна руда, а потім хай грати допомагає.

– Як скажеш, пане Овсію Петровичу, – усміхнувся Бажен. – Що ж, ходімо, дядьку?

– Ходімо. Не прощайся, адже повернешся ще.

Бажен повернувся вже надвечір на жовнірському конику, обвішаному похідним спорядженням, і пошепки розповів друзям, що повезе в Переяслав лист від митрополита Іова Борецького до сина його старшого, Стефана Івановича, який зараз там на бою між козаками. Швидко зібрався, попрощався з Томілкою й ліг, попросивши Лучку розбудити його на світанку, щоб міг виїхати, як тільки відчинять міську браму.

Удосвіта Бажен трохи не збив конем у воротах Бубониста, що прямо засинав уже на ходу. Вони обнялися, потім Бажен знову схопився в сідло й виїхав, не озираючись.

Глава двадцята. Лучка в ній намагається розшукати Бубониста й переконується в підступності Грицька

З а тиждень Бубонист знайшов післяобід хвилинку, коли вони залишилися вдвох у комірці, і розповів Лучці, вельми задоволеному незвичною довірою лазутчика, що він знайшов-таки зниклого було Настаса Петрова і що хитрий грек обіцяв сьогодні повідати свіжі відомості з Варшави, із сейму⁴⁴. А головне – обіцяв звести з двома польськими жовнірами, які натякали, мовляв, грекові: вони співчують православним і хочуть попередити про якісь їм відомі підступні задуми своїх начальників. Бубонист попередив, що повернеться пізно, і попросив Лучку повартувати, поки не прийде, щоб відчинив йому хвіртку, а то перебудить грюканням уночі весь двір.

⁴⁴ *Сейм* – становий парламент у Королівстві Польському, потім у Речі Посполитій.

Лучка чекав його під воротами й заснув, тільки коли піднявся Саливон, щоб разом із Грицьком піти на Дніпро. Коли хлопчик прокинувся, Бубониста ще не було. Не прийшов він і наступного дня. Він зник, розчинився в Києві, Бубонист.

На третій день Лучка шукав його з ранку до вечора разом із Грицьком, якого відпустив на цей випадок батько, усюди шукав – і в Михайлівському Золотоверхому монастирі, й у прикажчиків російських купців на ринку, і в друкарні Спиридона Соболя на садибі митрополита Іова: скрізь Бубонист з'являвся кілька днів тому, але з того часу його ніхто не бачив. Наступного ранку, коли Грицько пішов з батьком рибалити, Лучка вже сам вийшов на пошуки. Обходити вулиці, майже уже й не сподіваючись, просто для того, щоб мати право сказати потім отаманові: «Баженко, я зробив усе, що міг».

Сонце піднялося зовсім високо, коли він утретє вже, напевно, опинився біля міських воріт, що виводять на міст, перекинутий від Подолу до Замка. Лучка плівся, ледь пересуваючи ноги, очі опустивши до землі. І раптом зупинився.

Праворуч від викладеної бруківкою дороги, за декілька сажнів до воріт, в утоптаній

глині слабо блиснула... так, це блиснула глазур козацької люльки! Зламана, з роздавленим мундштуком, вона дуже була схожа на ту, з якою так любив возитися дядько Андрій... Втім, у тієї люльки була прикмета. Малий тремтячими пальцями виколупав із глини дивом уцілілу чашу. Сумніву бути не могло: на ній, біля найбільшої дірки, усе ще смердячої горілим тютюном, видно тріщинку. Це була люлька Бубониста!

Лучка оглядівся. Натоптано тут було більше, ніж поруч же біля дороги, а вище на узбіччі трава дивно потемніла. Малий нахилився ще раз, відігнув яскраво-зелені по-травневому верхівки бур'яну й відвів убік листя подорожника. Коріння трави і суха глина навколо них замазані чимось темно-багровим. Чимось? Кров'ю, ось чим.

Боячись обміркувати свої відкриття, Лучка оглядівся ще раз. Світла пляма на недалній міській стіні впала тепер йому в очі. Він підійшов обережно. Це було місце, недавно полагожене, але вже посіріле. Від колоди, що пахла ще смолою, відкололася тріска. Лучка вдивився пильніше й розгледів на білій деревині відщепу темний свинцевий слід. Слід від кулі.

Хлопчик вернувся на дорогу й оглядівся. Огрядний і приземкуватий стражник, що проходжувався з алебардою біля воріт, зупинився й доброзичливо йому усміхнувся. Лучка насторожено наблизився до нього.

– Скажи, пане жовніре, то не твоя милість стояв тут позавчора ввечері?

– Позавчора? Увечері? А що трапилося?

– Та я свого дядька розшукую. Тут десь пропав. Може, злодії напали. Чи ти не чув чогось, пане жовніре?

– Ні, не чув. Та ти, хлопче, підійди ближче. Постій тутечки, а я десятника покличу.

Лучка позадкував.

– Пане десятнику, я козацького шпиґа зловив! – залентував раптом стражник, кинувся до Лучки й міцно схопив його за плече вільною лівою рукою. – До мене, пане десятнику! Ой-ой, розсукин сине!

Очманівши від жаху, Лучка укусив стражника за волосату руку та рвонувся з усіх сил. Старенький підрясник не витримав, пролунав короткий тріск. Лучка полетів плечем вперед, виправився й стрімголов пустився вулицею вниз.

– Шпиґ! Люди добрі, тримайте шпиґа!

Важкі чоботи стражника бухали позаду, здавалося, що відразу за спиною. Перехожі

притискалися до стін і парканів. Лучка летів стрілою, повертаючи навмання за перші-ліпші роги. Раптом він зрозумів, що більше не чує погоні. Прислухався, про всяк випадок забіг ще за один ріг. Не одразу повірив, що стражник відстав.

Хлопець боязливо оглядівся. Він стояв, зігнувшись і намагаючись віддихатися, у незнайомому провулку. Дніпро був десь зовсім поруч, від нього відгонило тванню, і щогли байдаків стирчали прямо над солом'яними дахами. За парканом баба годувала гусей, із щирим почуттям оцінюючи поведінку кожного з них, а також невістки своєї Горпини, яка ухитрилася розбити її улюблений, від бабусі покійної успадкований, горщик.

Ноги в Лучки затремтіли й підкосилися, він ледве добрів до колоди під тим парканом. Сів і витріщився на мурашок, що снували у своїх мурашиних справах, неначе на світі нічого не трапилося. Так, нічого іншого тут не придумаєш: дядько Андрій був там, біля воріт, з тими жовнірами, на бесіду до яких збирався. Там вони, напевно, хотіли його скрутити й затягти по мосту до Замка. Дядько Андрій боронився, випалив із малої пищалі (чи це вони стріляли в нього й не влучили?) і

пролив там кров... Тільки з однією людиною в усьому Києві міг тепер порадитися Лучка, до нього й попрямував. Дорогою натерпівся чималого страху: хоч і скинув він розірваний підрядник, згорнув і взяв під пахву, усе ввижався йому отой стражник і, поки не переконувався в помилці, усе здавалося, що от-от упізнає та знову поженеться.

Друкар Спиридон Соболев вийшов до нього втомлений, у перемазаній фарбою робочій свитині, важко опустився на ганок і жестом запросив гостя сісти поряд. Тут він і вислухав Луччину оповідь про зникнення Бубониста.

Подумавши, майстер допитливо подивився на малого і, знизивши голос, сказав, що не хотів би його, хлопчика, лякати, проте в пана Андрія справи кепські. Настас, зрозуміло, зрадник, а ті жовніри були пасткою. Біля воріт на Замок біда, скоріше за все так і трапилася, як припускає Лучка. Тільки (тут майстер Спиридон важко зітхнув) і для самого пана Андрія, і для всіх них було б краще, якби він був одразу вбитий у тій сутичці. Так було б краще і для загальної справи, для православних людей.

Лучка обурився тоді, а майстер Спиридон пояснив йому свої слова, у землю втупившись. Мовляв, якщо пан Андрій потрапив

до жовнірського начальства, – а такими справами, як допити ворожих розвідників, займається поручник Київського воєводи, людина жорстока й уперта, – так от, якщо пан Андрій пораненим потрапив до Замка, то живим йому звідти не вийти. Те, що з Москвою перемир'я, тут значення не має. Ляхи, як зрозуміти можна, вважають пана Андрія запорізьким шпигом, а такому під час козацької війни помилування бути не може. Якщо він живий, його безупинно катують. А швидше за все, був він убитий одразу, тому що, – тут друкар знову допитливо подивився на Лучку, – і сам хлопчик, і другий шановний московський скоморох, і пан Саливон, та й він, Спиридон, не взяті дотепер до Замка.

Друкар знову замислився. Мабуть, вражим ляхам не вдалося простежити за паном Андрієм, тому, якщо він не живий уже, то всі вони в безпеці.

– Що до мене, – сказав він, – то мені діватися поки що нікуди, а ось добродіям скоморохам краще б перейти до іншого, безпечнішого місця, а куди саме, треба подумати.

У Лучки голова йшла обертом. У тісній, як завжди, але тепер якось одразу спорожній комірці Саливона Риболова його зустрів

докорами ображений до глибини душі Томілка, він же намісник отаманів пан Овсій Петров син Стуков. Мало того, що Бубонист на промисел зовсім плює і, щоб спритніше від праці відкараскатись, перестав навіть удома з'являтися, тепер і він, Лучка, тиняється Києвом цілими днями – замість того, щоб допомогти ляльок доробити та слова для них придумати.

Малий покірливо вислухав його. Ще дорогою вирішив не лякати поки що Томілку нещастям із дядьком Андрієм. Зате Голубку розповів усе, нічого не приховав.

Там, у задушливому хліву, він притиснувся щокую до теплої, домашньої шкури Голубка. Хазяйська коза Маря, що вигодувала своїм молоком численне потомство пана Саливона, косилася на нього жовтим оком, задаючись, напевно, питанням, чи не збирається ще й цей прибулець втиснутися до її власного житла.

Як тільки Лучка зміг зібратися з думками, він одразу ж забув про козу. Головний висновок із його роздумів був невтішний: гурту веселих більше не існує. Залишилися не розгублені ще в дорозі потішні снасті та їхній хранитель – отаман без гурту Томілка. Цей, утім, доробивши нових ляльок, зможе промишляти й сам. А колишнього гурту не бу-

де, поки не повернеться Бажен. Лучці ж краще зникнути з Києва. Місто, ще вчора привітне й веселе, здавалося тепер йому величезною пасткою, якою ризкують, вишукуючи його, Лучку, стражники з жовнірами.

Гурту немає. Він може й повинен, як говорив тоді Бажен, визначитися, подумати й про себе. Отаман обіцяв йому, що в Україні можна буде пошукати родичів. Десять днів тому (як давно це було!) їх, зв'язаних, провезли, як дізнався потім Лучка, верстах у двадцяти від Березані, де народився й жив його батько. Тоді йому було не до родичів... Зараз, поки відлучився Бажен, він з'їздить туди самотужки. Лучка не боявся один пускатися подорожувати краєм, охопленим війною – Київ з його Замком і замковою катівнею здавався йому зараз найстрашнішим місцем на світі.

– А не знайду своїх, поїдемо шукати Баже-на, правда, Голубку? З Баженом ніде не пропадемо.

Почувши знайоме ім'я, Голубок стрепенувся й, повернувши голову, легенько куснув малого за плече, а потім став шарити по долоні своїми м'якими губами.

Майстер Спиридон теж схвалив це рішення Лучки. Зітхнувши, він порився в

комірці й виніс звідти старе сідло, знайшов, ще попорпавшись, і решту верхової зброї.

Повернувшись до двору Саливона Риболова, Лучка тихенько вивів із хліва Голубка, осідлав його, зібрав свою торбинку, прив'язав її до сідла й хотів уже, безлюдям двору скориставшись, з'їхати тихо, ні з ким не прощаючись, проте передумав. Адже не запросити з собою на війну Грицька було б нечесно.

– Грицю! Грицю!

Грицько, як виявилось, сидів удома. Подомашньому, в одній довгій сорочці, вийшов він із хати.

– Грицьку, я їду спочатку в Березань родичів шукати, потім на війну під Переяслав. Хочеш зі мною? Голуб мій двох винесе. А там, хтозна, ти в ляха й собі коня добудеш.

Грицько гмикнув, чорні намистини його очей оцінююче обмацали Голубка. Він почував у потилиці, почував і відмовився:

– Ніколи мені, треба батькові допомагати. А раптом уб'ють, хто тоді з батьком рибалити буде?

– Вільному воля, – звисока, із сідла вже, глянув на нього Лучка. – А за вас, людей ділових, знайдеться, кому повоювати.

Грицько, не моргнувши оком, вислухав це уїдливе зауваження й запитав невинно:

– А ти в старшого свого відпросився? Ні? Ага... Дядьку Овсію! Дядьку Овсію! Тут ось ваш Лучка на війну, у старшого не питаючись, поїхав!

Голубок притиснув вуха й затрусив було до воріт, проте Грицько вже повис на засуві. Із-за комори, з зеленого даху льоху, звалився Томілка, у руках тримаючи голку й строкату ганчірку; як здогадався згодом малий, не раз потім із соромом згадуючи цю розмову, петрущечник там, на світлому місці, шив одяжку для нової ляльки.

Томілка увіткнув голку в ганчірку, сунув, зім'явши, ганчірку за пазуху, уколівся, здивовано потер груди й запитав пошепки:

– І ти, малий, збігаєш? Що ж із гуртом тепер стане?

– Поїду я, Овсію Петровичу, родичів у Березані шукати. Пошукаю, пошукаю, та й повернуся. Ось тобі хрест святий!

– Присягнувся ліпше б нашими Козьмою і Дем'яном... Але чому ж до Березані? Адже казав, що родичі в Києві...

– Збрехав, винуватий. Так воно красивіше якось було. Хто знає про Березань? А Київ усім на Русі відомий.

– Красивіше, бач ти... Тож піди, принеси ікону нашу.

Коли Лучка повернувся, Томілка згодував Голубу, трохи тим здивованому, сухар із долоні й бурмотів розгублено:

– На кулачки з ним битися, чи що, із хлоп'ям? Якщо отаман розум втрачає, чого з малого-то питати? І меринок же не його, а гурту...

Із хати вискочила пані Риболовиха, нашвидку зав'язуючи вузлик.

– Ти, синку, говорить мій старшенький, на війну поїдеш, отамана вашого шукати... От, передай йому і скажи, щоб він, коли там казанчика татарського не знайде, то нехай навмисне й не шукає.

У мирний час до Березані з Києва не більше, як день путі, проте Лучка, про всяк випадок попетлявши Подолом, виїхав із міста тим же шляхом, що ним ходили вони з Грицьком до Печерського монастиря. На позичені в пана Спиридона монетки переправився на лівий берег, а звідти вже пустився на Бориспіль. Не доїхавши до нього декількох верст, вирішив зупинитися на ночівлю. Уже в сутінках Лучка, що смертельно боявся зустріти вночі жовнів, з полегшенням зітхнув, коли помітив вузьку стежину, що перетинала дорогу й вела

до гущавини. Він спішився, тримаючи Голуба за вуздечку, вийшов стежкою на невеличку галявину. Стояв тут стіжок торішнього сіна, чомусь не вивезеного косарем.

Голуб фуркнув і потягнувся до молоді травини. Лучка швидко перекусив, відстебнув з одного боку вуздечку й намотав вільний кінець на руку. Намагаючись не дивитися по сторонах, насунув шапку на очі і, піднявши стовп пилу, упав на напівгниле сіно.

Серед ночі Голуб натягнув вуздю. Лучка миттю прокинувся. Недалеко від галявини, у версті, не більше, вили вовки.

Глава двадцять перша, в якій розповідається про пригоди Лучки в Березані

олудень застав Лучку на лісовій дорозі недалеко від Березані. Відразу ж за Борисполем він зустрів сліпого бандуриста з повідирем, а від них дізнався, що містечко набите жовнірами. Залишалось сподіватися, що ляхи встигли забратися геть. Обійти Березань, як обходив він до цього всі села й містечка, що траплялися на шляху, було б занадто прикро. Тому Лучка й вирішив, часу не жаліючи, розвідати спочатку все досконально.

Вітер прошурхотів верхівками сосен, і раптом почулося хлопцю в цьому шереху щось зайве, лісу чуже: ледь чутний голос, тріск сучка під копитом. Лучка озирнувся, проїхав уперед поки не побачив, що перед ним просвітліло. Відразу зупинив Голубка, завів його в гущавину та прив'язав до сосни.

Сам же продерся крізь кущі на узлісся. Звідти небагато зумів розгледіти: містечко закривала висока могила, а її огинала дорога, що виходила з лісу. На піску розгледів Лучка чіткі сліди підків: троє вершників перетнули нещодавно дорогу й проїхали вздовж узлісся.

Малий кинувся було назад, у гущавину, потім передумав, стягнув чоботи й босоніж, притискаючись щогою до пахучого, в ясній твердій смолі, стовбура, почав дертися на високу сосну.

Тепер зміг він розгледіти жадану Березань: виявилось, що це зовсім маленьке містечко. Ринок і дерев'яна темна церква посередині, від невеликої площі променями на всі боки розходилися вулички.

Серце Лучки стиснулося, коли зрозумів він, що його діду, прадіду і прапрадіду судилося провести свій вік на цих сонних вулицях. Як потім почував себе тато в галасливому, розкиданому на пагорбах Чернігові? За містечком білили великі намети, а ще далі, з боку Переяслава, чорніли свіжою землею окопи, біля них метушилися темні фігурки. За річкою (Надра – так називав її батько) пасся великий табун. Біля церкви юрбився народ, звідти доносився глухий гул. Малий підтягнувся ще вище...

– Злізай, серденько, до мене, – почув він знизу хрипкий голос, – та розкажи, що там, у Березані, побачив.

Під сосною стояв, широко розкинувши руки, вусатий паруб'яга в гайдуцькому вбранні, з топорцем за поясом. Кінь утомлено опустив голову в нього за спиною. Ще один гайдук, тримаючи за вуздечки трьох коней, неквапливо спішувався.

– Чого злякався, попенятку, серденько моє? – запитав, усе ще усміхаючись, вусатий гайдук. – Злізай, а то розсердиш мене.

Гайдук ще вище задрав голову, кругла угорська шапка зісковзнула з неї, і до смерті переляканий Лучка побачив голене тім'я з прилиплим до нього довгим вузьким чубом – оселедцем. Це були запорожці, переодягнені гайдуками! Руки у малого розжались, він пролетів крізь гілля й глухо, мішком повалився на пісок.

– Здоровий ти стрибати, хлопче, – прохрипів переодягнений запорожець, легко піднявши його на ноги. – Повідай нам, хто ти й чого в Березані вигядав.

Лучка, майже зовсім уже оговтавшись, розповів, навіщо йде в Березань, і про те, що побачив у містечку.

– От біда! Від самого Чернігова прийшов, а там – кляті ляхи! Чи багато їх? Говориш, не рахував...

Балакучий запорожець переглянувся з товаришем, сплюнув у пісок і, сопучи, став сам дертися на дерево. Спустившись, поманив до себе пальцем товариша й Лучку.

– Кепські справи. Ляшки стережуться справно, якраз понад лісом перед нами дозорці проїхали. Один ляшок, той навіть на могилу вискочив, обдивляючись. Треба нам дізнатися, скільки їх тут, що за рота, де збиралася, хто полковник? А ти окатий, – похвалив він малого. – Ляхи, схоже на те, церкву Божу грабують. Дороше, не спи! Скажи краще, що надумав робити?

Дорош, що задрімав уже, плечем привалившись до сосни, розплющив ліве око:

– Із лозиною, Явтуше.

– Хлопчик? Нехай збігає до містечка?

– Еге ж.

Дорош знову заплющив очі, а Явтух повернувся до Лучки стурбовано.

– Зможеш, Лучко? – Ляхам, коли, не дай Боже, перестрінуть, скажеш, що бігав до лісу шукати корову. Тільки вийти з лісу й зайти до містечка тобі доведеться не тут, а осторонь. Тож як – зможеш?

Лучка вже давно зрозумів, що наткнувся на козацьких розвідників, і згідно кивнув. Тут же поцікавився:

– А чого ж ви самі не з'їдете? Ви ж у гайдуцькому вбранні...

– Убрання тєє хіба що тебе тепер зможе в оману ввести. У якого гайдука ти побачив би такі сакви?

І говіркий Явтух гордовито усміхнувся. І справді, сакви на всіх чотирьох козацьких конях були набиті, як мішки з сіном.

– То така козацька вигадка, фортель, як ляхи кажуть. Їде шляхтич до війська, бачить – гайдуки, і не боїться нічого. А ми його, куроїда – в шаблі!

Із страхом й огидою подивився тепер Лучка на торби: вони набиті мотлохом, знятим із зарубаних шляхтичів.

– Нехай помацає, – буркнув Дорош і знову заплющив очі.

– От-от, помацай! Що, а? То-то, братику... Не дрантя в торбах, а зброя. Зараз до війська під Переяслав люд селянський іде з сокирами, з косами. А тут зброя – і добра...

– І жупан взяти – не сором.

– Правда твоя, Дороше! Що з бою взято, то свято. Жупан теж... Сидить наш товариш

на Січі, усю зиму з куреня не виходячи, бо не має на собі нічого, окрім штанів. Так що ж – йому з ляшка жупан зняти сором, щоб тіло своє голе лицерське прикрити? Ми не вбивці, а козаки!

– Не вбивали, – сказав Дорош, показавши на свою гайдуцьку шапку.

– Еге ж! То русини були, з листами до гетьмана послані. Ми ж із Дорошем, вбрання, зброю та листи забравши, їх хрест цілувати примусили, що додому підуть.

– Досить балачок, – заявив Дорош, не поворухнувшись. – Коли ідеш, то давай уже.

У розвідку Лучка вирушив майже вже переконаний у козацькій доброчесності, проте, повз коней проходячи, ще раз провів рукою по одному з в'юків. Так, набитий не одним тільки ганчір'ям: тверде дуло карабіна намацав він під тканиною. Тут він стукнув себе по лобі.

– Панове запорожці!

– Чогось забув?

– Адже кінь мій у лісі прив'язаний стоїть!

– То приведи його до наших, хлопче.

– Не треба. Скоріш.

– Чуєш, не треба по коня. Давай повертайся скоріше. Поїдеш разом з нами, бо ми тепер прямо в Переяслав, до Тараса.

Малий не запитав, хто такий Тарас. Він повернувся до дороги, перетнув її, а тоді пробирався крізь кущі доти, доки не вирішив, що відійшов достатньо далеко. Огляdivшись, виламав довгу лозину й вийшов з лісу.

Сонце починало вже опускатися. Лучка благополучно дістався до крайньої хати, пройшов через відчинену хвіртку й постукав у двері. На стук виглянула баба середніх років, бліда, заплакана.

– Чого тобі, хлопчику?

Лучка, поздоровкавшись, розповів, що шукає родичів. Баба запросила його в хату, пошарила в печі, поставила перед малим полумисок галушок і, забувши дати ложку, заголосила:

– Та що ж це воно за лихо від тих жовнірів! Борошно забрали, корову за роги відвели, Трохима сусідського ні за що вбили вчора. Ой, лишенько!

Вона кинула на стіл облізлу розписну ложку й заплакала вголос. Із лави сповзли троє хлоп'ят одно за одного менше, учепилися за край маминої спідниці та теж заревли.

Не відчуваючи смаку, Лучка доїв галушки й почекав, поки баба заспокоїлася. Потім запитав про своїх родичів.

– Батько твій на якій вулиці жив?... Кажеш, Іванком звали?... А діда як?... А по вуличному не пам'ятаєш, як діда?... Тоді це були старі Харченки, правда ж, Івасику?

Івасик, старший і одягнений тому в сорочку, кивнув, спідлоба роздивляючись Лучку. Баба знову скривилася, готова заплакати.

– Не маєш уже тут родичів, хлопчику. Дід твій та баба померли в морову пошесть, як прибіг із Варшави від мору пан Банківський, і в нього померли два пахолки⁴⁵, а від того почався мор у Березані. Тоді багато людей у нас померло. Троє синів у твого діда були, усі на війні побиті, хоча, як тепер виходить, що твій батько і не на війні... У дворі їхньому прийшли люди живуть. Де він, той двір? Ото відразу за церквою вулиця, по той же бік, де церква, третій двір. Ще, коли пам'ять мені не відбило, то вони були, дід та баба твої, не березанські самі: прийшли молодими звідкілясь із Поділля, від татар рятувалися.

Лучка давно передчував, що нікого з рідних тут не знайде. Тепер йому хотілося тільки на ту хатину подивитися, де батько його народився.

– А жовнірів на селі багато?

---

⁴⁵ Пахолок – слуга.

– Ой, багато їх, клятих!
– З дві сотні буде?
– Їх у містечку сила-силенна!
– А хто полковник у них, де збиралися... ну, звідки жовніри?

– Наші песиголовці сказали, що вони з Кракова.

Лучку прямо підкинуло.

– Так у вас жовніри живуть?

– Три іроди. Пахолки, а пан їх, товариш пан Красносільський, у сусіди. Он і добро їх награбоване, залишили в хаті.

– А де ж вони самі?

– Узяли рушниці свої та поїхали. На службу якусь.

Ух ти, як поталанило... Звичайно, містечко невеличке, і всі хати зайняті постоем. Треба ж, проте, розвідати більше: соромно повернутися недотепою до відважних запорожців... Ех, була не була!

– Спасибі тобі, господине, за хліб-сіль, піду хоч на хатину батьківську подивлюся.

Під нові голосіння баби Лучка вийшов знову на вулицю й незабаром опинився біля церкви. Хотів уже обійти її, коли побачив, що двері церковні розчинено, і почув усередині невиразний шум та ще мірне дзвякання. Завмираючи від жаху, переступив він поріг.

У церкві стояла напівтемрява. Звук, що здивував Лучку, виходив з-під куполу. Це кільце, на якому підвішене було панікадило⁴⁶, терлося об залізний крюк. На панікадилі сидів верхи жовнір, розгойдувався, як на гойдалці, і літав, дзвенячи шпорами, від стіни до стіни.

Його товариші возилися біля іконостасу. Придивився Лучка – а вони здають з ікон срібні оклади. Один із жовнірів, з грубим Євангелієм, в окованій бронзою палітурці, у руках, побачивши Лучку, шпурнув під ноги книгу, взявся в боки та заулюлюкав:

– Го-го-го, схизматик, турко-гречин, налівайченко, русин-медзведзь, го-го!

У Лучки ноги приросли до підлоги. Жовнір, що гойдався на панікадилі, повернув у його сторону червоне вусате лице й почав розвертатися весь... Ланцюг, нарешті, не витримав, жовнір із дзвоном врізався в стіну над входом, у те саме місце, де мав бути намальований, як пам'ятав Лучка, «Страшний суд», і звалився перед самим носом хлопчика.

Тепер у Лучки ніби крила вирости. Ніхто не наздоганяв його. Він згадав, що хотів подивитися на дідівську садибу, перейшов на крок, зовсім зупинився й вийшов на середину

---

⁴⁶Панікадило – церковна люстра.

вулички. Відлічив третю хату від церкви. Нічим не відрізнялася вона від інших на вулиці, так само вросла в землю та обшита була, для більшого тепла, як і згадував колись батько, зв'язками очерету. Знайшлася й прикмета – гніздо лелек на даху. Довгоногий птах, що всівся було в гнізді, підвівся й розпустив із шумом крила, коли від церкви донісся новий вибух реготу.

Прямо за спиною малий почув важке дихання і не встиг знову злякатися, як чиясь рука м'яко відсунула його до тину. Озираючись – у двох кроках від нього, посеред вулички, зупинилася похоронна хода. Небіжчик був молодий, голова його замотана білою ганчіркою. Труну несли на плечах заплакані дівчата у святковому одязі, а за ними стояли похмурі дядьки й парубки, перев'язані рушниками, як весільні дружки та бояри; один з містян тримав перед собою на такому ж вишитому рушнику коровай. Лучка примусив себе ще раз поглянути на небіжчика: так, поверх білої ганчірки у нього був надітий вінок, як у жениха.

Процесію наздоганяв блідий попик у розірваній і нашвидку зашитій рясі, з кадилом.

– Ну що, батьку Арсене? – грубим басом запитав міщанин, що стояв біля труни й відсунув тоді Лучку.

– Супостати в храмі Божієм, тільки повз храм пройти можливо єсть нам, – стукаючи зубами, промовив священик.

– Мало що вбили, так і поховати по-людськи не дають... Дівки, з Богом!

Столики мої дубові,
Гостеньки мої любовні...

Труна пропливла повз Лучку. Він намагався не дивитися зблизька на небіжчика, тому втупився у гарні, напружені обличчя дівчат. Одна з них ковзнула по ньому спершу байдужим, потім здивованим поглядом. Малий похнюпився, перечекав і замішався у хвіст ходи.

Коли труна порівнялася з церквою, баби завили, заглушивши весільні пісні дівчат, посипалися прокляття вбивцям. Той жовнір, що улюлюкав Лучці, висунувся з дверей і спробував відгавкуватися, але змушений був сховатися знову.

Відразу ж за селом процесія повернула праворуч. Там, біля лісу, верстах у трьох від того узлісся, за яким чекали Лучку переодягнені запорожці, виднілися хрести кладовища.

Звідси вже краще можна було роздивитися намети й окопи біля переяславської дороги. Намети тепер не білі, а багрові: сонце сідало. Як не хотілося малому розшукати могили діда й бабусі, затримуватися довше ставало вже небезпечно. Перед самим кладовищем він обережно вибрався з натовпу й пірнув у ліс.

Уже у сугінках, подряпаний і в подраному об суччя підряснику, знайшов він козаків, розбудив і розповів про те, що бачив у Березані.

– Тож церкву грабують? Містяни по грошику складаються, церкву собі, як у людей, мурують; і сердега-козак, з басурманського полону щасливо звільнившись, ікону за обітницею дорогим окладом прикрашає, а вони – грабувати? Ну, добре...

– Скільки наметів? – запитав Дорош.

– Двадцять наметів і ще два.

– Та й у самій Березані із сотню хат, Дороше.

– Рота. Уся тут.

– Так, Дороше, не менше, як з тисячу жовнірів. Хто полковником, не дізнався, ні? Ну і біс з ним. Спасибі тобі, Лучко! Прийдемо до Війська, розповімо про твою допомогу гетьману нашому Тарасу Федоровичу, нагородить тебе!

– Самі.

– Самі так самі, Дороше. Чого бажаєш у нагороду?

– Пицаль би мені малу.

– Як прийдемо до Війська, одержиш пару найкращих. І одежину добру на плечі, був там такий недорослій шляхтич... Твоя ряска зовсім подерлася. Так ти не попеня, кажеш?

Лучка розповів про походження свого підрядника, з яким давно вже був не проти розлучитися.

– Зараз син пана отця митрополита в Переяславі. Що ж, за спинами козаків не ховається, правда ж, Дороше?

Дорош кивнув, скупю посміхнувся малому і сказав:

– Довеземо безпечно.

– Ти вже, Лучко, не бійся за себе. Проведемо до наших, ляхи й носом не почують. Поїдемо ніччю, а до світу будемо. Веди вже свого коня, а то швидко сутеніє.

Коли малий з'явився з Голубом за вуздечку, запорожці переглянулися. Дорош заховав усмішку у вуса, Явтух зауважив серйозно:

– Добра конячка, хлопче! На ній би гетьману їздити, на блакитній – здалека пізнати можна!

Глава двадцять друга, що оповідає про зустріч і прощання Лучки з другом його Баженом

досвіта Лучку, що зіщулився від холоду на вірному Голубі, щось змусило прокинутися. Причина була не в легкому, безтурботному його сновидінні: разом з добрим, усміхненим Баженом і лагідною, мовчазною Вешкою гуляв він сонячним сосновим лісом, шукав гриби в м'якій хвої. Прокинувшись, малий побачив, що козаки, які їхали попереду, зупинили коней; а Голубок навіть устиг опустити голову до трави. Над лугом кублився передсвітанковий туман, і чувся попереду тихий шелест, ніби дощ там ішов.

– Що трапалося, дядьку Явтуше?

– Тихо! Кіннота, і багато їх, – прошепотів запорожець, вслухуючись. – Звернути не можемо. З обох сторін лужка – болото...

Дорош біг уже, ведучи у вуздечці коней під укриття великого стогу, що темнів ліворуч. Шелест перетворився тим часом на плямкання декількох сотень копит.

– Рисять, бісові діти, ну прямо на нас, – пробурмотів Явтух. Дорош розрив сіно й показав малому, щоб туди зарився. – А добре придумав, брате! Залазь, Лучко, залазь! Дивись, може й пересидиш.

Лучка не поворухнувся. Дорош знизав плечима, притиснувся до стогу й зняв з плеча самопал. Плямкання лунало вже зовсім близько, у тумані промайнули тіні вершників, які здавалися величезними. Явтух скинув з голови круглу гайдуцьку шапку, присів за своїм жеребцем, наклав стрілу й повів луком, прицілюючись з-під кінського черева.

– ... А я і говорю: «Петруха, глянь-ка в бочьонк, нет ли там мочьоного сухарика?» А Петруха мнє, негодник: «Надобно било про то на той неделе спрашивать...»

Лучка не відразу зміркував, що той, у тумані, говорив російською мовою. Явтух повернув стрілу до сагайдака й перехрестився. Дорош промовив спокійно:

– Козак із Дону. Клич!

– Наші, серденько моє! – Явтух птахом злетів у сідло, хлопнув Лучку по плечу (малий ледве утримався на ногах), виїхав уперед і гаркнув радісно:

– Пугу-пугу! Еге-ге-гей, тут козаки з лугу!

Шум копит, що зовсім уже було наблизився, притихнув.

– Давайте до нас, – пролунав, нарешті, застуджений голос. Дорош і Явтух розтанули в тумані. Лучка зачекав, почув мирну розмову, потім сміх і теж спрямував Голуба вперед.

– Ось і наш хлопчик. Так, говориш, багато вже козаків зібралось?

– Тисяч із п'ятдесят, не менше, – відповів Явтухові бородатий, з довгим списом козак.

Знову зазвучали сотні копит, з туману виринули кінські морди.

– Де сотник?... Тут, пане сотнику, наші розвідники. До Тараса Федоровича повертаються, важливі відомості, говорять, везуть.

– Добре... Та тут Дорош! Здорово, старий друже, ось де побачились... А ми на чату⁴⁷ їдемо. Давайте, хлопці, просто по наших слідах, бо натоптали, як ті татари. За нами чисто. Тарасу скажіть, де нас бачили.

---

⁴⁷ *Чата* – посиленний розвідницький дозор.

Лучка підїхав ближче до донського козака й запитав, чи не зустрічався йому в Переяславі Бажен із Москви, високий такий, веселий?

– Бажен з Москви? А як же! – стрепенувся бородань. – І ти московський? Ні? Тоді вже зовсім було б дивно – під Переяславом ще з одним москвичем зіткнутися! Дружка свого шукай біля Київських воріт, брами по-їхньому, там його сотня праворуч від брами до башти шмат стіни тримає. А стоять вони в кам'яних палатах польського старости переяславського Івана, як його... Заславського, от. На Андріївській вулиці. Там тобі покажуть.

І справді, у Переяславі Лучка без особливих зусиль розшукав палац Януша Заславського, за відсутності вельможного господаря зайнятий запорізькою голотою, і там, за першими ж дверима з темних, галасливих і засмічених сіней, які зважився прочинити, знайшов свого дорогоцінного Бажена. Отаман босий сидів на підлозі й, нижню губу випнувши, вивчав дірку на каптані.

Лучка радісно заволав і кинувся до нього. Бажен підняв голову, схопився з підлоги, згріб малого й підкинув до склепінчастої стелі. Трохи заспокоївшись, вони стали розглядати один одного.

– Ось, знайшов-таки тебе, – опустил очі Лучка. Зніжковів же він не дарма: малий з'явився до друга переодягненим у добрий, з хутряною опушкою кунтуш, у новій шапці, з двома пістолями в кобурах біля сідла; на вулиці він усе намацував їх, боячись загубити, і навіть зараз не забував про них – чи не вкрадуть? Щедро обдарований щасливими, що в живих залишилися, розвідниками, очікував він і Бажена побачити чи не в соболиній шубі, озброєним же пицаллю з ложем риб'ячого зуба в дорогому камінні. Натомість друг виглядав швидше стомленим страдником, аніж радісним, упевненим у собі переможцем.

– Ну, як ви там, ігрунці-пустунці? – нарешті подав голос Бажен. – Як Томілка, усе бурчить?

– Томілка по-старому, а ось дядька Андрія немає.

– Як це немає?

Зітхнувши, Лучка став розказувати, а поки розказував, намагався не зустрічатися з пронизливим поглядом отамана й тому оглядався. Друг його сидів не на підлозі, як здалося спочатку, а на запорошеному й затоптаному, але все ж таки килимі. На стіні під маленьким, догори звуженим віконцем висіло розп'яття, і на схилену бронзову голову

Христа, а того більше – на забитий поряд великий цвях понавішано було всілякої зброї та зброї. На лаві біля стіни лежав, опанчею з головою накрившись, козак у стоптаних чоботях.

– Значить, майстер Спиридон говорить, що із Замка Бубонистові нашому живим не вийти?

– Так сказав.

– Отакої... Що озираєшся? Тут духівник господаря жив, чернець латинський. Ледве ми з Яцком кімнату провітрили, єзуїтський дух дотепер стоїть – чи здається вже мені... Келія, справжня келія: третього й покласти ніде, я вже сьогодні на дворі переночую... Що ж, мир праху твому, Андрійко Бубонисте. Така вже в тебе служба була... А ти, Лучко, що такий пишний? Невже ви з Томілкою на Петрушці так розбагатіли?

Малий ще раз зітхнув, і повідав про свою березанську пригоду. Захопився, почав розмахувати руками, а пригадавши про шляхтича, що гойдався на панікадилі, так розійшовся, що трохи не збив опанчу зі сплячого козака. Бажен пожвавився.

– Нагорода не по заслuzі, брате! Але ти все одно молодець... А з дядьком Андрієм ми, може,

ще зустрінемося. Він, коли ми налагодилися від ляхів тікати, здорово придумав: збиратися в п'ятницю, опівдні біля воріт Братської школи. Хтозна, ми з ним, може, просто розбрелися поки. Чого на війні не трапляється? Пам'ятаєш отамана Бособрода? Він, як мені повідали, в полоні у кримців.

– Так хіба ж вони, татари, на Брянськ ходили?

– Вони-то минулого року не ходили, це він сам разом із донцями та запорожцями до них на пироги весною плавав... Я і Хвілю ще знайду – ось це тобі вже твердо обіцяю!

– А ти, Баженко, як тут воюєш? – обережно запитав малий.

Бажен раптом розреготався, не те щоб весело, але так заразливо, що й Лучка, не знаючи, чому сміється, не утримався. Козак на лавці підвів під опанчею голову й знову опустив.

– Як воюю? – заговорив Бажен, витираючи сльози. – А за спини козаків сховавшись. У тому наш розумник Томілка має рацію, що в мої роки ремесло міняти не годиться. А військове – воно таке ж ремесло, але тільки суворіше за інші: у ньому, якщо напартачиш, не грошима або спиною відповіси – головою! Тут однієї хоробрості та кмітливості мало!

Справний козак усі польські й татарські хитрощі напам'ять знає, у землю краще за твого крота заривається – гарматою його не дістати! Козаки, наприклад, з дитинства вчать лук натягувати. Один козарлюга, сам бачив, як запустив у небеса стрілою, так вона крізь дощову хмару двічі пройшла й на землю мокра впала...

– А ти отак з лука вивчився вже?

– З лука? Адже сказав, цьому змалку навчатися треба. А на шаблях рубатися? – це ж ціла наука. Ти поки на того ж шляхтича своєю залізкою замахнешся, а вже він тобі й голову встигне розрубати! Слава Богу, мене хлопці підучили трохи...

– Не слухай його, хлопчику, Баженко – лицар добрий, – донеслося з-під опанчі.

– А взяти не ручний уже бій, а вогнисту стрільбу! Лучко, чи пам'ятаєш того німця-капітана, що його козаки на наших очах умикнули на переправі? Ще про нього майстер Спиридон згадував...

На вулиці засурмила труба. Заскрипіли вхідні двері, хтось протупав по сінях, закричав:

– Товариство, до зброї!

Козак під опанчею заворушився, скинув її на підлогу й сів. Малий побачив, що він голий

до пояса і що груди його обмотані кривавими ганчірками.

– Лежи вже, Яцко, без тебе сьогодні впораємося, – Бажен натягував чоботи. – А ти, Лучко, зганяй на вулицю, подивись, що діється!

Перед будівлею гарцювали два вершники. Один із них підніс до губ трубу й знову засурмив. У другому, з пірначем⁴⁸ за поясом, Лучка впізнав сотника Івана Швачку, що запрошував скоморохів до Переяслава на тій незабутній, під Києвом, переправі. Третій козак, що вибіг щойно з палацу повз Лучку, виявився прапороносцем. Піднявши притулену до стіни корогву й скочивши на коня, який стояв поруч із смирним Голубом, він гордо випрямився позаду сотника. Сотник же похмуро поглядав на переяславських дітлахів, що встигли вже звідкись набігти.

Із палацу повалили козаки, віталися з тими, хто приїхав, і голосно окликали один одного. Коли вулиця наповнилася ними, сотник Швачка штовхнув ліктем сурмача. Натоп, покликаний трубою до мовчання, притих. Сотник, знявши шапку й поклонившись, відкашлявся і прокричав:

---

⁴⁸*Пірнач* – один із видів булави.

– Панове товариство! Цю ніч Роменська сотня з охочими козаками на чату виїхала. Щойно від сотника Гудими гонець прибув з відомістю, що їх, до річки Альти притиснувши, штурмує пан Лащ з жовнірами своїми та німцями.

Почувши ненависне ім'я коронного стражника, козаки забурчали. Дітвора, яку матері, мабуть, лякали лютим катом Лащем, завмерла.

– Пан гетьман Війська Запорізького Тарас Федорович наказав нам негайно їхати братам нашим на допомогу. Не дамо їх ляхам на муки! По хатах, де товариші наші квартирують, та на луг до коноводів одразу ж послано. Збираємося на площі, коні от-от будуть там. Не гайте часу, він дорогий, кров'ю наших товаришів плачений!

Після недовгої заминки козаки потягнулися до площі, обвішані вже зброєю та з сідлами на плечах. Бажен, теж нав'ючений, підійшов до Лучки.

– Ходімо, проводиш. Час ще є... Так про що я тоді говорив?

– Про вогненний бій.

– Та дідько із ним тепер, з вогнистим боєм... Ти ось що: дочекавшись мене, а якщо сьогодні не повернуся (хтозна, куди нам звідти

доведеться помандрувати), то й сам... Загалом, нехайно, кажу, неодмінно повертайся до Києва. Бач, як без мене сваволити став! Ось ще це візьми, – він сунув малому гаманець і упустив при цьому на землю чепрак⁴⁹. – Спасибі, сам тепер і донеси... Гаманець віддай Томілці, це на гурт. На війні тих грошей багато не потрібно! І Томілку слухай, а не те, повернувшись, нагайкою по-козацьки повчу.

Ось і площа. Товариство покурювало, сидячи на сідлах або розвалившись прямо на землі в тіні недобудованого костьола. Коноводи з табуном затримувалися. Сотник стурбовано вертів круглою головою.

– Баженко, візьми мене з собою, а, Баженко? Я на Голубі від вас не відстану.

– Здурів? Я тобі й зараз ще встигну ребра перелічити!

У голосі Бажена не було, втім, справжньої злості. Він поплескав малого по плечу й тихо заговорив зовсім не про те, чого очікував від нього Лучка:

– Дивна ця війна, дружочку ти мій. Козаків реєстрових з нами чотири тисячі, а проти нас, із гетьманом коронним, – близько двох тисяч, говорять. Війна закінчиться, як вони тоді в

---

⁴⁹Чепрак – підстилка під кінське сідло.

одному війську зійдуться, як стануть з одного казана кашу їсти? Говориш, за православну віру б'ємося – гаразд, і я за віру... Тільки як сподіватися можна, у Переяславі окопавшись, чужоземців з усієї України прогнати? Хай, то справа гетьмана Тараса й старшини... А ти ось запитай у друга мого Яцка Лафи (він у кімнаті в нас лежить поранений, козарлюга відчайдушний, такі й на Січі на вагу золота), запитай у нього, за що він б'ється? Відповість те ж, що й мені: б'ється він, щоб переможені Військом Запорізьким польські пани-сенатори вписали його до свого реєстру. Щоб від польського католицького короля щороку отримувати за службу свою червонці й сукно, а як служби немає, то на хуторі своєму з дружиною та дітьми сидіти й від всякого послушенства залишатися вільним, тобто землю свою орати безжурно. Чи до вподоби нам із тобою таке?

– Ні, отамане! – відповідав захоплено хлопець. Він мало що зрозумів із сказаного, проте щасливий був, що бачить перед собою коли-шнього самовпевненого й глузливого Бажена. Той знизив голос:

– Казали мені, що коли православний митрополит Іов Борецький, знайомець наш, просив у листі государя-царя Михайлу

Федоровича, щоб прийняв його з козаками під свою руку, то писав святий отець це не щиро, а щоб налякати панів-поляків. Не за те козаки б'ються, щоб голову схилити під московське ярмо, а щоб у вільнішій для життя Речі Посполитій отримати ті ж вольності та права, що й поляки-католики. Що ж, стосовно ярма я цілком...

Виник і швидко наблизився гул копит табуна.

– Баженко! – заметушився раптом малий. – Тут тобі тітка Горпина вузлика передавала.

– Так розв'яжи. Гей, Орлику! Погладшав, погладшав, ненажера ти буланий... Так що ж там? А, сорочка чиста... Шкода, змінити вже не встигну... Так, тепер, своє чесно відвоювавши, я наше вільне скомороське життя ні на що не проміняю! Краще померти в полі, ніж у бабиному подолі – це правильно сказано, Лучко. А ще краще – на возі нашому розписаному, серед веселих друзів, під чужою яблунькою в цвіту... Стій, Орлику, не балуй! От не любить, коли попругу затягую.

– Баженку, я ще пригадав: тітка Горпина тобі про казанчик веліла нагадати.

– Ну що ж, татарські казани тут на грядках не ростуть, доведеться мені, мабуть, як вій-

на скінчиться, за казанчиком для Риболовихи у Крим через море збігати. Ну, все. Прощай поки що, Лучко!

Бажен вправно стрибнув у сідло й поскакав наздоганяти своїх. Сотня на рисях втягувалася у вузьку вуличку, за нею верхи на палицях і з палицями ж навпереваги скакали хлоп'ята. Лучка зміркував, що йому, з пістолями та в кунтуші, безглуздо бігти серед дрібноти за козаками, залишився на місці й поважно помахав услід сотні шапкою.

Повернувшись до палацу, малий побачив на ґанку нового знайомого, пораненого козака Яцка. Він сидів, привалившись спиною до точеного стовпчика, а біля ґанку пританцьовував рослий вороний жеребець.

– Лучко..., – тебе ж так кличуть? Лучко, прив'яжи свого мерина разом із моїм Воронком до конов'язі на дворі, за палацом... У мене під лавкою півмішка вівса, дай їм поласувати... І напої, коли тобі не важко.

Через півгодини Лучка знайшов козака знову лежачим під опанчею та сам влаштувався поряд із ним на килимі. Уперше за три дні він відчув, що опинився в надійному, безпечному місці, і заснув, як убитий.

Розбудив його кінський тупіт.

– Бажен повернувся! – до ладу не прокинувшись, вилетів малий на ґанок. Під високим полуденним сонцем проїздили вулицею кіннотники. Запорошені, з чорними від порохового гару обличчями, майже всі поранені; деяких, що перекошилися на сідлах від болю, підтримували товариші. Лучка побачив раптом знайомця; це був бородатий донський козак, з яким він розмовляв уночі.

– Здрастуйте!

– Здорово, козаче! А я думаю, хто це мене застремено хапає, чи це я знову в сідлі заснув... Знайшов ти свого дружка?

– Так вони ж... вони сотнею всією вам на допомогу поскакали...

– Ти дивись... А ми, там жовнірів відбивши, через Альту переїхали й лісом пішли геть, не далися Лащу в зуби. Наших більше не зустрічали... Та що це ти, козаче? Як не соромно тобі? Повернеться і твоя сотня!

Глава двадцять третя, а розповідає вона про те, якон побачив Лучка вирішальну битву козаків із коронним військом під Переяславом і як він сам на ранок після битви дав бій ворогу

е минуло й годині, як по всьому Переяславу заспівали військові труби, ударили бубни, загули казани запорожців. Яцко, за стіну хапаючись, піднявся з лави.

– Що це, дядьку Яцку?

– Гетьман тепер усі полки збирає. Може, поляки в наступ пішли? Що б я без тебе, хлопчику, робив би тепер? Сідлай коней.

– А хіба ти зможеш поїхати?

– Зможу, коли треба. Поїдемо на стіну, що за нашою сотнею. Там ще за розписом міщани з Андріївської вулиці стати повинні, тож треба комусь із людей військових їм і указ дати.

Коли добралися вони через розтривожене місто до своєї ділянки стіни, побачив Лучка на

забралі півтора десятка міщан з самопалами, на одному із них (багач, напевно) поблискував і панцер.

Видершись за допомогою Лучки по сходах, Яцко насамперед зігнав товстуна в панцері, що розсівся на колоді, сів на його місце, відсапався, виглянув із-за дерев'яного зубця й поманив до себе Лучку.

– У таборі в ляхів тихо. Нічого не второпаю... Гей, люди добрі, що в Переяславі трапилося?

Лучка й собі обережно висунув голову і з деяким розчаруванням побачив ворожий табір так далеко від міської стіни, що якби не темні ліси за ним, то його сірі земляні вали та верхівки білих наметів нелегко було б і розгледіти. Перед табором чорнів остовами печей посад, спалений, за правилами війни, при підході ворога. Поле під стіною засіяно було озимими.

– Поглухли ви, панове міщани, чи що?

– Кажуть, що до гетьмана Тараса Федоровича перебігли два польські жовніри й повідали: «Добрий час для вашого наступу, гетьмана корунного в таборі нема», – зважившись, мабуть, проковтнути образу, пробурчав міщанин у панцері.

Тонковусий чорнявий парубок підійшов до них і, з повагою дивлячись на Яцка, заторохтів. Виявилось, поляки-перебіжчики, панів своїх ненавидячи, розповіли, що пан гетьман коронний, з двома тисячами добірних жовнірів поїхав на допомогу Лащу, і зараз вони штурмують козаків, які обороняються в якомусь сараї. Спершу коронний стражник з ротою своєю напав на інших козаків, які на чату їхали, але не зміг сам їх добути. А повернувшись із самим гетьманом коронним, тих козаків уже не знайшов, зате наткнувся на інших, які, говорять, ішли виручати тих перших, і тепер їх разом з паном гетьманом штурмує...

– Так то ж наша сотня б'ється! – видихнув Лучка.

– Вона. А може, фортеця якого ще викинуть, та й проб'ються до своїх оборонною рукою, – задумався Яцко. – А Тарас Федорович вирішив, поки гетьман коронний з Лащем наших штурмують, на табір ворожій вдарити.

– Послав би він краще наших виручати! – огризнувся малий.

– Війна то річ сувора, хлопчику. Гей, добрі люди! – звернувся Яцко до міщан, – не ховайтесь ви за зубцями тими. Ні ядро, ні куля, ні

стріла сюди не долетять! Пошліть ліпше когось наймолодшого додому, нехай принесе, чим кишку обдурити!

– Ми у будинках своїх перед битвою пообідали, – уїдливо відповів товстун.

Козак хитнув презирливо золотою сергою. Тонковусий хлопець повісив самопал за спину й спустився зі стіни.

Внизу, на полі, шикувалися, топчучи озимі, ланцюги піших козаків. Біліли свіжовистругані держакі списів, багато хто був із ціпами на плечах, ніби зібралися на молотьбу, інші – з косами. За першим рядом гармаші встановили гармати – більші на власних колесах, менші прилаштовані були на возах. Гетьман під бунчуком на вогненим рудому коні сидючи, розпоряджався. Нарешті, засурмила труба, і за нею ударила у вуха інша військова музика. Піхота з криком, порушуючи стрій, рушила полем, у середині її везли гармати, за останніми ланцюгами піхоти, не поспішаючи, їхав гетьман, у почті якого розпізнав Лучка сухорляву постать Дороша.

– Кіннота, мабуть, з тилу на ляхів ударить, або ж в обхід послана, – поморщившись, промовив Яцко, заплющив очі й привалився до стіни.

– Отчого ж наші гармати не б'ють? – здивувався малий.

– Гармати? Рано їм ще... З гарматами була ціла історія... Бачиш там, перед табором, ще землю вириту?

– Ні, не видно мені, наше військо закрило, – відповів Лучка. Йому здавалося, що піхота топчеться на місці, але він благорозумно промовчав про це.

– Отам, у передмісті спаленому, у них спочатку окопи були, та гармати вкопані..., – і Яцко почав розказувати, раз у раз кривлячись від болю. Напевне його ці півгодини перед сутичкою теж томили, й тяжкі йому були так само, як і тим, що йшли зараз із списками або косами полем.

Як з'ясувалося, з ближніх окопів жовніри в перші дні так жорстоко з гармат палили, дорогого пороху не жаліючи, що стару міську стіну в багатьох місцях зруйнували, і ночами доводилося її лагодити. Ядра й у двори міщан падали. Проте в цій напасті козакам добре допоміг полонений німець-капітан. Хлопці його примусили за діло взятися, так він, бестія, козацькі гармати так хитро розставив, так заряджав і наводив, що ворожі гармаші боялися й носа з окопу висунути. Німець, щоб не втік, був до гармати прикований, тож

хлопці його за подвиги гарматні розкували, тільки один козарлюга водив його ще день на мотузці, за ногу прив'язаній, – і то для сміху, увечері ж відв'язав. Німець же, розохотившись, визвався сам гранати споряджати і так вправно метав ними з мортир, що жовніри ті ближні окопи зовсім покинули й гармати свої відтягнули...

– Дядько Яцко, вони вже біля валів!

Козак кркнув і присунув свою колоду до бійниці. Здалека дійсно могло здатися, що козаки йдуть уже під самими валами, проте минуло ще декілька томливих хвилин, перш ніж над польським табором і відразу ж – над ланцюгами козаків злетіли клуби диму, а потім донеслося гаркання гармат. Видно було, як козацька піхота призупинилася, над нею злетіла на мить хмарка стріл, і тріск пролунав, ніби рвали полотно: це козаки дружно випалили з рушниць.

– Зараз набіжать, – блиснув очима Яцко. – От-от почнеться січа!

Минуло кілька годин, і тепер навіть Яцко не міг розібрати, що відбувається біля табора. Там стояла хмара пилу й диму, усе рідше прорізували її спалахи пострілів, усе частіше брели до міста поранені козаки. Двічі скакали до Переяславського замка, що підносився над

протилежною, полуденною частиною міста, квапливі гінці, і після другого з них проскакала до табору неповна козацька сотня.

Лучка надумав було тихенько спуститися зі стіни, щоб самому податися до битви ближче, розвідати хоч, що і як, проте Яцко, око одне розплющивши, утримав його залізною рукою.

– Ані кроку від мене! Я твоєму Баженові обіцяв, що очей з тебе не спущу, поки ти в Переяславі.

Раптом одразу потемнішало. Хлопець підняв голову: небо швидко закривала чорна грозова хмара. Майже негайно почалася злива, що пригасила рушничну пальбу. Крики й гуркіт у таборі утихли, або не чутні стали в рокоті справжнього, небесного грому. Дощ лив, як із відра, блаженька покрівля над заборолом почала протікати. Блискавка вдарила у ближню башту замка й освітила на полі неподалік натовпи людей. Чи не ляхи приступають?

– То, хлопче, наші з бою йдуть, он і гармати ляські тягнуть, – заспокоїв малого Яцко й обернувся до міщан. – Ідіть і ви вже, люди добрі... І це вояк? Тьху!

Лучка придивився й при наступному спалаху блискавки побачив, що товстун стоїть

на колінах і щось бубонить. Прислухавшись, він розібрав, що міщанин не молиться, а заговорює грозу.

Військо розтікалося вже по місту. Ось і під стіною зазвучали копита, прошелестів утомлений говір.

– Ей, православні! – подав голос тонковусий хлопець, що встиг, спасибі йому, підгодувати Яцка й Лучку. – Чи побили ви ляхів?

– Якби не дощ цей, то й ноги вражої не випустили б, – пролунало внизу. – Злізай уже з сідала свого, лицарю хоробрий!

Лучка крикнув:

– Чи чув хтось про сотню Івана Швачки?

Йому не відповіли. Злива тривала, і здавалося, що вона ніколи не скінчиться. Лучка допоміг Яцку спуститися зі стіни, разом із чорновусим підсадив його, стогнучого крізь зуби, на коня. Діставшись до палацу, як і раніше, порожнього й тихого, він з останніх уже сил зтягнув козака до кімнатки, уклав на лаву. Намагаючись не дивитися на велику рану під правою ключицею, стягнув з його грудей промоклі й скручені ганчірки, знайшов

інші, присипав рану порохом і перев'язав її наново. Яцко лежав, як мертвий. Лучка погасив недогарок і сів у ногах козака, чекаючи.

Злива кінчилася так само несподівано, як і почалася. Вийшовши на ґанок, Лучка побачив, що сонце ще не сіло, тільки башти замка й дахи позолотилися. Тут він почув, що вулицею їдуть кінні, злетів із ґанку в грязь і побачив Дороша з незнайомим молодим козаком.

Дорош за день схуд ще більше й почорнів.

– Живий? – здивувався він і натягнув поводи. – Добре.

– Де наша сотня? Де Бажен?

– Що чути про хлопців? – озвався раптом із ґанку Яцко.

– Скажи їм, Михно.

Молодий опустил очі в землю.

– На вашу сотню сам гетьман коронний пан Конецпольський та пан Лащ з трьома гусарськими ротами ударили. Ваші ж, у конюшні укріпившись, боронилися так лицарськи, що жовніри нікого живцем не взяли, тільки одного сотника і то перераненого. То полонені повідали пану гетьманові Тарасу Федоровичу.

Дорош зняв шапку і, дивлячись Яцку в потемнілі від болю очі, важко промовив:

– За них ляже рота жовнірів. У Березані. Тарас обіцяв. Сам поведу, – і кивнув молодому. – Неси, Михно, у хату, що привіз. Пом'янемо хлопців, Яцко. А ще Явтуха мого. І Стефана Борецького. На валу під гарматами лягли.

Гуркнув гарматний постріл. Козаки не поворушилися. Над містом злетів захоплений рев. Лучка підняв очі й крізь сльози побачив, як у небо, з тріском і шарахаючись з боку в бік, тягне за собою вогненний слід потішний снаряд. Козацький Переяслав святкував перемогу.

Як тільки засіріло у віконці, Лучка піднявся з килима й пішов сідлати Голуба. Уже недалеко від Ковальських воріт з досадою пригадав, що не придумав пояснення для караульних, куди їде. Брехня виявилася непотрібною: із сторожки доносилося відчайдушне хропіння, відімкнена хвіртка у воротах скрипіла, соваючись туди-сюди на вітру, підйомний міст опущено.

Про дорогу він розпитав ще ввечері. Тут і помилитися важко. Міст через Трубеж, ще місток – через його рукав. Луг. Дорога веде на

Пирятин, там будуть сипучі піски... Яке йому діло до отих пісків, що йому до Пирятини? А ось і стежка вздовж берега. Через півгодини Лучка, у верболозі так-сяк сховавшись, уже міг розгледіти через річку, що діється у польському таборі. Стежина, від табору до Трубежа витоптана, була ще безлюдною, зате на валах, попри ранню годину, метушилися жовніри. Придивившись, Лучка зрозумів, чим зайнятий ворог: там прибирали вбитих, стягуючи своїх в одне місце. Здалека це здавалося зовсім не страшним. Лучці треба було виглядіти дорогу, яка вела від табору в тил, на Київ.

За годину він вже лежав у кущах біля цієї дороги, у місці, дуже зручному, за його розумінням, для засади. Вибираючись на правий заболочений берег Трубежа і піклуючись більше про те, щоб не підмочити порох і зброю, він по вуха перемазався у смердючій твані. Поглянувши на безнадійно зіпсований кунтуш, Лучка тут же забув про нього. Лучка прощався з тими, кого кинув сам, і з тими, хто покинув його. Тверезий і добросердий дядько Гаврило, мудрі й прекрасні книги, тиха і лагідна Вешка, дядько Андрій Бубонист, Бажен у чистій білій сорочці прийшли

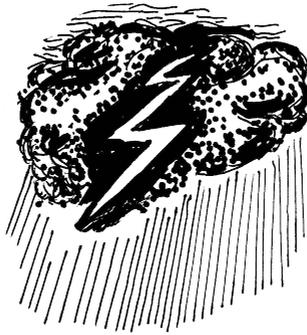
до нього й знову пішли, легкі, світлі. Світ, обмитий вчорашньою зливою, був свіжий і зелений, немов створений наново.

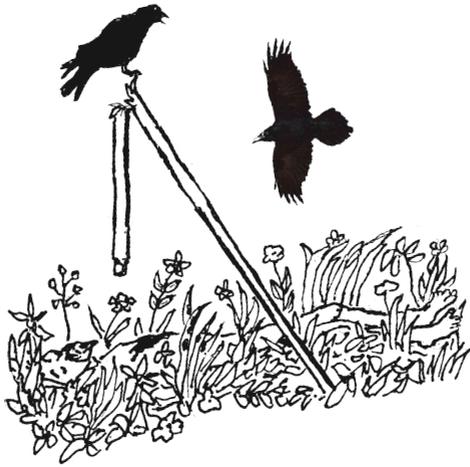
Сорока застрекотала, потім принишкла на мить і знову почала свою тріскотню. За кущами промайнула голова вершника в круглій угорській шапочці. Лучка підвівся з трави, звів курки й підняв малу пищаль, яку тримав у правій руці. Ствол заходив з боку в бік. Малий сунув за пояс другий пістоль, узяв тепер зброю обома руками, знову прицілився нижче червоного мужицького обличчя, подумки перехрестився й потягнув за спуск. Пружина спрацювала, сталеве коліщатко закрутилося, креміль, притиснутий до нього видав пучок іскр. Спалахнув порох на полиці! Лучка затамував подих і повів стволом праворуч, наздоганяючи жовніра, що вже повертав до нього голову, почув короткий свист... Пістоль випалив, ствол його задерся догори. Жовнір втягнув голову в плечі й пришпорив коня.

Лучка кинув пістоль на землю і рвонув із-за пояса другий. Не встигаючи вже до ладу прицілитися, вистрілив навздогін ворогу-втікачеві. Жовнір пригнувся до шиї коня, витягнув руку назад і коротко озирнувся. Димок сплив над дорогою, і зелений дубовий листок,

поволі кружляючи, упав перед Лучкою. Малий підняв його і побачив, що черешок листка зрізано кулею.

Він постояв ще, подивився услід жовніру, потім підібрав пістоль. Подумавши, сунув його за пазуху. Заховав там же і другий, вивів з гущавини вірного Голубка і, закусивши губу, попрямував дорогою в той же бік, куди поскакав жовнір. На Київ.

Глава двадцять четверта, вона ж і остання

– **Л**е ти бродиш, Лучко?... А-а, знову до воріт Братської школи ходив?

– Сьогодні ж п'ятниця, пане Спиридоне.

– Н-ну, може, і виходиш свого Бажена... Перемир'я давно настало, козаки по хатах розійшлися, Тарас із голотою пішов на Січ. Слухай, я тут уже тебе, як дівчина, виглядаю! Папір приготував, фарбу ми з тобою ще вчора змісили та проварили, Саливон прийшов... Пане Саливоне, до верстата, будеш прес потягати! Лучко, ставай на місце батийщика, а я вже стану папір накладати... Готово, починаймо!

Пан Саливон Риболов, похмурий і нечесаний, узявся за довгу рукоять преса. Лучка схопив друкарську мацу й сунув її шкіряну плоску подушечку в миску з густою фарбою. Узяв у ліву руку другу мацу держальцем вниз

і ретельно розтер між подушечками фарбу. Набір стояв уже в мідній рамці на товстій, із стану висунутій дошці – ковчезі. Відчуваючи на собі уважний погляд майстра, Лучка спритно перекинув догори ногами у лівій руці мацу, опустив обидві подушечки на набір і водив ними, поки свинцеві рядки не залисніли чорним. Відступив від стану й знову розтер фарбу між мацами.

Майстер тим часом вправно наколов чистий аркуш паперу на голки, що стирчали посередині обтягнутої пергаменом рами, і прикрив його легкою відкидною рамкою, дощечки якої мали вберегти поля майбутніх сторінок від випадкових забруднень. Рама з голками, тимпан, своєю чергою, була на петлях з'єднана з набірною дошкою, тому, коли друкар наклав тимпаном набірну дошку, залишалося тільки притиснути якнайсильніше папір до двох свинцевих сторінок, намазаних фарбою. Тепер майстер Спиридон засуне важкий ковчег у прес так, щоб набірна дошка з тимпаном опинилася під притискною плитою, і тоді тередорник...

– Не спи, пане Саливоне!

Саливон здригнувся, підняв голову, поплювував на долоні, знову повис на рукоятці преса й потягнув за неї до упору.

Тут же він крутнув гвинт у зворотний бік, і притискна плита піднялася. Майстер із зусиллям витягнув ковчег, відкинув тимпан, потім рамку, зняв з голок перший віддрукований сьогодні аркуш, начепив на ніс окуляри й відійшов з ним до вікна.

– Пристойно, панове, – заявив він урочисто і, тяжко зітхнувши, обережно повісив віддрукований аркуш на мотузку просихати, прихопивши двома прищіпками. Вірьовки по світлиці протягнув задалегідь Лучка й прищіпки на них за вказівкою майстра розтащував. Перегнувшись через ковчег, Спиридон узяв чистий аркуш із стопки на табуреті...

Минуло дві години. У Лучки занімали вже руки, і він з полегшенням почув, як Саливон прохрипів:

– Досить. Не можу більше.

– Он як, не можеш? – визвірився на нього розчервонілий майстер. – На весіллі, скажеш, гуляв або на похоронах? Не задля красного слівця писано, що друкарі мають бути тверезими й доброчесними! Вимий знову руки та ставай на моє місце!

Повернувшись, Саливон із побоюванням встав на місце майстра. Побачивши, як кладе він на тимпан паперовий аркуш, майстер схопився за голову.

– Ти ж мені так весь папір зіпсуєш! Полежи краще... Лучко, спробуй ти.

У Лучки справа пішла трохи краще. Незабаром він зовсім освоївся, і тепер уже майстер Спиридон, якому доводилося хапатися то за маці, то за рукоять преса, почав витирати рукавом піт з лоба й задихатися. Нарешті, він здався. Покликав Саливона й повів помічників підвечерювати.

Тільки за столом малий зрозумів, як втомилися в нього ноги. Ледве піднявся зі столу. Саливон мовчки встав на своє колишнє місце. Майстер усе швидше втягував і витягував ковчег, Лучка мацями вимазав уже півмиски фарби. Він намагався не дивитися на стопу чистого паперу: надто повільно та зменшувалася.

Потім він зрозумів, що не розрізняє на дошці набору, і злякався, що вимазав фарбою стан. Виявилося, що й вікно ледве світиться. Поки майстер ходив по свічки, Саливон зник. Повернувшись, майстер поставив свічник, озирнувся й мовчки взяв у Лучки з рук маці. Малий, намагаючись протягнути час, поплентався мити руки.

Потім він знову втягнувся в роботу, і тепер йому вже почало здаватися, що це він не ковчег засуває в стан, а ядро забиває

банником у жерло гармати, а коли допомагає майстру затягувати прес, то це і не рукоять зовсім, а гармата, яку треба повернути на ворога. Нумо, ще одне ядро, панове, ось вам! І ще одне – ось вам! І ще одне ядро – отримайте! І ще ядро!...

Майстер Спиридон, звичайно балакучий, за роботою ставав зосередженим і мовчазним. Але тут, заряджаючи соту вже, напевно, гармату, Лучка почув, що й він бурчить собі під ніс, а коли вслухався, зрозумів, що поважним паном майстром оволодів той же веселий відчай, що допомагає триматися на ногах йому, Лучці.

– Німецька піхота хотіла за Дніпро переправитися, ух... – а козаки всі байдаки та човни попалили, – і-й-ех!

– Німці на Печерське містечко ударили... – а козаки з міщанами їх побили!

– Гетьман Конецпольській козаків під Переяславом обдурив, золоті гори пообіцявши – тепер козак пану довіку не повірить!

– Реєстровці хотіли гетьмана Тараса пану Конецпольському видати – а наш Тарас із польськими гарматами на Січ пішов!

– Уніяти кляті... Що ти, Лучко? А...

Лучка повалився на порожній уже табурет для чистого паперу.

– Ух, треба перепочити...

Майстер підняв Лучку і повів, сам похитуючись, на своє улюблене місце. Вони сіли на верхній сходинці ганку. Місто давно спало. Зірки були такими яскравими й крупними, неначе висіли вони над чистим полем. Не залишилося сил спустити рукави сорочки.

– Лучко, твій Томілка... ну, пан Овсій ... виїхав до Путивля з московським лікарем... Ух... якого від царської величності прислано було отця митрополита Іова лікувати... Ох, ледь дихає наш старий...

– Угу, і Голубка у віз застріг.

– Ти, я відаю, залишився, бо сподіваєшся дочекатися своїх друзів. До воріт братства ходиш... Добре... А потім? Залишайся в мене за підмайстра, друкарчука... Ух, полегшало трохи...

Лучка не поспішав із відповіддю. Друкарське ремесло сьогодні прямо-таки злякало його. Він знав, що вони друкували нині двадцятий аркуш «Апостола» і що книга це велика, не менш, ніж у сто двадцять розгорнених аркушів. За день один такий аркуш відтиснено з однієї тільки сторони... Скільки ж піде праці на всю книгу? Чи варта цього справа, що їй вчений, розумний і доб-

рий майстер Спиридон назавжди присвятив своє життя?

– Пане Спиридоне, а що ми робитимемо завтра?

– Завтра? Ще сьогодні, передихнувши, ти добре відмиєш набір, а завтра його розбереш. Я ж замочу папір, а завтра почну складати наступний аркуш, зворотний до сьогоднішнього.

– А потім?

– Відтисну пробу, вичитаю, виправлю набір і – панове, до верстата!

– А потім?

– Ти що ж це? – Майстер вгледівся в перемазане фарбою обличчя не на жарт змарнілого свого підмайстра, усміхнувся з розумінням. – Ну, добре... Коли все віддрукуємо, я наберу, вичитаю й виправлю, і разом ми відтиснемо з особливою старанністю титульні аркуші.

– А тоді?

– Тоді розкладемо на зошити і передамо екземплярів із сто інтерлігатору... по-руську як це буде?

– Палітурникові? Ясно... А далі що?

– Оправлені примірники я продам, візьму гроші.

– А після того?

– Розрахуюся з боргами, тобто поверну позичене на друкування в кредиторів...

– А тоді що?

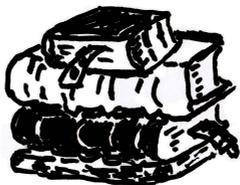
– Куплю знову паперу, олова та свинцю.

– А потім?

– А по тому... Що ж, повідаю тобі, що буде по тому, – майстер обійняв Лучку за плечі й притиснув на мить до себе. Відпустив і продовжив раптово зміцнілим, співучим голосом. – Візьме нашу книгу в руки мій земляк, православний білорус – і зрадіє, побачивши, що в Києві руські книги друкують, а коли так, то не скрізь бенкетувати й веселитися панам-католикам та уніятам. І у Валахії брат наш єдиновірний молдаванин побачить цю книгу – і заплаче, і стане мріяти про час, коли й він з-під турецької п'яти звільниться і гордою людиною стане знову. А як потрапить наше творіння років через десяток на очі грамотному козаку, присвисне він: «Еге ж, бачите, і ми в тому славному році не тільки панам-ляхам та шмулям-орендарям чуприни добренько-таки поскубали, а й книги святі видрукували!». І селянин темний промовить, аркуша книжкового несміло торкнувшись: «Виходить, то неправда, що всі вчені люди у Києві панам-ляхам продалися та унію прийняли, що книги

усі руські єзуїтами викуплено й спалено! Не вмерла ще й козацька мати!» І ще пройде час, і нащадок мій, нащадок ситий, учений та добродішній, цю книгу побачивши, здивується. Візьме її з полиці щасливий і вільний нащадок мій, розігне її обережно і зрозуміє, чим ми, малі, вбогі й пригноблені, у темні роки нашої вітчизняної історії займалися: не тільки про їжу свою повсякденну, але і про їжу духовну для народу свого православного дбали! Ось яке в нас ремесло, Лучко! Зрозумів тепер?

Лучка зрозумів майже все, що сказав друкар Спиридон Соболев, зрозумів, прийняв серцем своїм і вирішив залишитися з майстром, але очима мимоволі шукав над чорною громадою міста той клаптик неба, де вдень видно було хрести над Братським монастирем, біля воріт якого за тиждень опівдні міг, зобов'язаний був з'явитися Бажен Любимов, похідний скоморох.

Той, хто придумав цю книжку,
звертається до читача

абуть, встиг ти вже подумати, що я тобі хочу коротко розповісти про те, як далі склалося життя в мого героя? Я про це й сам хотів би дізнатися, та де там... Мовчить моя нехитра машина часу, зовсім розладналася. Паста в ручці засохла, кошик для паперового сміття переповнився, а дисплей ноутбука, тільки-но натисну на клавішу зі знаком питання, відразу ж покривається нескінченними рядками ??????????????. А щойно високий стос томів «Київської старовини» що не умістився на табуреті-драбині, звалився, обдавши мене пилом, і ледве не замурував біля комп'ютерного столика...

Що ж, усе-таки, могло трапитися з ним, з Лучкою? Як повернулася його доля?

Чи визволив він, як збирався, з кабали Вешку?

Чи не помер, не дай Боже, у жахливій для киян чумній пошесті 1632 року, коли після мору в Києво-Печерській друкарні нікому було додрукувати почату в здорову добу книгу?

Може, дожив він у чесній бідності до грізного 1648 року, до славної Хмельниччини, і чи не склав тоді голову в нових битвах за свободу?

А може, до кола червоножупанної старшини ученістю і швидким своїм розумом пробившись, став після перемоги грабувати й поневолювати своїх же соратників?

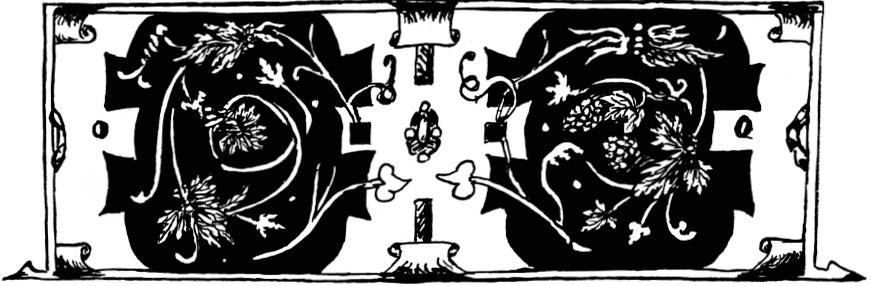
Чи, латинською високою премудрістю засліплений, подався він у молодості за наукою до хитрих єзуїтів і сам не помітив, як обернувся на освіченого й тому ще більш мерзотного зрадника неписьменних земляків?

Або, висотами друкарської майстерності оволодівши, вирушив уже дорослий Лучка підробляти на Захід і там, у красивих каміних містах, згинув душею, забувши про все на світі, окрім гульденів і талерів?

Думається мені все ж таки... Ні. Не зраджуватимемо правило, прийняте, як ти, напевно, помітив, у цій книжці. Я не водив тебе, мій читачу, за ручку. Спробуй і зараз сам подумати над цією, останньою сторінкою.

2007 р.

Глава перша, у якій читач знайомиться з юним чернігівцем Лучкою, а сам Лучка – з похідним скоморохом Баженом 3

Глава друга. Про те, що трапилося з Лучкою після втечі від дядька Гаврила, і трохи про весняний Чернігів 1629 року 17

Глава третя, а дія її відбувається на лісовій дорозі, де на наших скоморохів очікували, як виявилось, нові знайомства 27

Глава четверта, у якій розповідається про дивні, прямо скажемо, звичаї гостинності, прийняті в мешканців лісового села Хворостинівка 41

Глава п'ята, про дивну життєву путь князя Хворостинського, що про неї повідав його холоп Цибулина, і про завершення оної, передбачене Баженом 51

Глава шоста, а в ній читач познайомиться з литавристом Андрійком Бубонистом і прекрасною власницею Райгородки 61

Глава сьома, а в ній скоморохи влаштовуються на зимівлю в Райгородці, а Хвіля показує, як малі діти горох крадуть	73
Глава восьма. З неї з'ясовується, зокрема, що Луччина суджена зовсім не відьмина дочка	89
Глава дев'ята, а в ній про те, як проводжали скоморохів із Райгородки, і про дві зустрічі Лучки з господинею Дівич-гори	105
Глава десята, що в ній Лучці не вдається побачити, як заряджають справжню пищаль, а ще розповідається в ній про нечувану доброту і справедливість путивельського воеводи	119
Глава одинадцята. Читача в ній чекає знайомство з родиною Андрійка Бубониста і частково – із вмістом його заповітної скриньки	133
Глава дванадцята, а в ній скоморохи зупиняються на ночівлю в Чуриловому замку й дізнаються про останні новини від боярина в личаках	143
Глава тринадцята, в якій гурт знайомиться з князем Костянтином Вишневецьким і в'їжджає в Прилуки під звуки музики та в благородній шляхетській компанії	153

Глава чотирнадцята. *Про те вона, як продовжувалася подорож скоморохів у благородному товаристві, і про невдачу спробу розлучитися з люб'язними попутниками* 167

Глава п'ятнадцята, *а в ній пояснюється, чому скоморохи зуміли переправитися через Дніпро, а коронний гетьман Станіслав Конецпольський не зміг* 177

Глава шістнадцята, *що починається загальним сміхом, а завершується появою митрополита київського* 187

Глава сімнадцята, *в якій Бажен оголошує війну Речі Посполитій, а Лучка вступає у двобій з корінним киянином, укладає з ним мир і починає прогулянку по Києву* 199

Глава вісімнадцята, *що змальовує славне місто Київ, яким побачив його Лучка весною 1630 року від Різдва Христового* 211

Глава дев'ятнадцята, *в якій Томілка перетворюється на отамана гурту пана Овсія Петрова сина Стукова, а Голубок ледве не обернувся на бойового лицарського коня* 219

Глава двадцята. *Лучка в ній намагається розшукати Бубониста й переконується в підступності Грицька* 231

Глава двадцять перша, *в якій розповідається про пригоди Лучки в Березані* 245

Глава двадцять друга, що оповідає про зустріч і прощання Лучки з другом його Баженом	259
Глава двадцять третя, а розповідає вона про те, якою побачив Лучка вирішальну битву козаків із коронним військом під Переяславом і як він сам на ранок після битви дав бій ворогу	275
Глава двадцять четверта, вона ж і остання	289
Той, хто придумав цю книжку, звертається до читача	299

Літературно-художнє видання

Росовецький Станіслав Казимирович

МІЖ ДРУКАРІВ І СКОМОРОХІВ
Історична повість (XVII століття)

Редактор: Ю. Б. Дядищева-Росовецька
Комп'ютерна верстка: С. С. Росовецький
Коректор: Ю. Б. Дядищева-Росовецька

Використано графіку С. К. Росовецького до видання його творів: «Спадкоємні зв'язки національних словесних культур» (1997), «"Слово о полку Ігоревім" у взаємозв'язках із фольклором» (2021) URL: https://rosovetskyi.com/slovo_o_polku_igorevim_u_vzajemozvjazkah_iz_folklorom_rosovetskyi_s_k/ та «Билини давньокиївські: Реконструкції-переклади...» (2016) URL: <https://rosovetskyi.com/byluny/> – відновлено Ю. Б. Дядищевою-Росовецькою.

На авантитулі фотографія С. К. Росовецького авторства С. М. Саломатіна

Підписано до друку 8.07.2025 р.
Друк офсетний.

Папір офсетний. Ум. др. арк.
Формат 70 x 100 1/16
Наклад 300 прим.

ФОП Саломатін Сергій Миколайович

Тел. +38 067 209 50 44

E-mail: salomat.in.sergii@gmail.com

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції

серія ДК №7496

дата видачі 27.10.2021 р.